

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XII-ik évf.

Május, Junius. 1877.

3-ik füzet.

A MESSIÁSI REMÉNY.

SIMÉN DOMOKOSTÓL.

A héber népnek különös fogalma volt Jehováról. E fogalom egyszerre universalis és particularis volt. S e két sajátság oly benső ellentmondást alkotott, a melyet csak a sok istenség álláspontján lehet megfejteni, de a monotheismus eszméjében logikailag nem gondolható.

A héber felfogás szerint Jehova az egész világ teremtője, ura és kormányzója (Universalismus). Azonban kiválólag mégis Izrael Istene (2 Móz. 20, 2), ura és törvényadója (1 Sám. 8, 7). Ézs. 33, 22. 5 Móz. 33, 5.). Izrael az ő kiválasztott népe (3 Móz. 20, 24. Ézs. 65, 9.), fia (2 Móz. 4, 22), első szülötte (Hós. 11, 1. Jer. 31, 20.). Mint atya különösen a héber nemzetet szereti, arról gondoskodik, avál tudatja a maga akaratát és azt lelkesíti, inti, buzdítja prófétái által az ő akaratára teljesítésére (Particularismus. Mal. 3, 17. Zsolt. 103, 13. 2 Móz. 4, 22.).

Ez urat, törvényadót és kormányzót a héber nép a legszentebb, legtökéletesebb lénynek képzelte. Azonban e tökéletes lényről, a zsidó állam eme kormányzójáról, királyáról alkotott fogalmának soha sem felelt meg teljesen a valóságban a theocratia jelen, külső alakja. Particularis szempontból azért nem, mert a Jehova ismerete, tisztelete és imádása nem volt általános, mindig volt bálványozás az országban. Politikailag és physikailag sem volt boldog a nemzet és az egyesek. Universalis szempontból pedig annál kevésbé felelt meg. Igen természetes volt tehát, s ezt mintegy benső szüksége szülte, hogy egy jobb, boldogabb kor és állapot iránti remény ébredett a nép lelkében, melynek tárgya az Isten eszméjének megfelel.

E remény eredete már a fogság előtti időkbe felnyulik. Tárgya egy eszményi, és a Jehova tökéelyeinek a realis theocratianál megfelelőbb theocratia eszméje volt. E remény szerint Jehova az

egyesekek és a nemzet minden szükségeit, igényeit kielégítő oly boldog állapotot hoz létre a maga kiválasztott népe közt, a melyben a nemzet szabad, független, hatalmas, a birodalom kiterjedt, termékeny lesz, a csapások megszűnnek, ellenségeiket legyőzik, Jehovát minden nép teljesen megismeri és tiszteli, s tökéletes földi és politikai boldogság lesz osztályrészök.

Ez eszményi theocratia eszméjén alapul a messiási remény.

A zsidók eleinte azt hitték, hogy e boldog állapotot egyenesen Jehova valósítja meg. Később Zsolt. 2, 2. Dán. 9, 25. 26. nyomán e hiedelmök oda módosult, hogy Jehova azt az állapotot egy hatalmas erővel felruházott képviselője, egy király által hozza létre. E képviselőt a királyoknál szokásban levő felkenetés után héberül מָשִׁיחַ-nak, arámi nyelven מְשִׁיחָא-nak görögösen Μεσσίας-nak, a LXX fordítás szerint Χριστός-nak nevezték. A messiás alatt valóságos földi királyt értettek (1 Sám 9, 16. 16, 12. 13. 1 Kir. 1, 34. 2 Kir. 11, 12. 23, 30. Zsolt. 2, 2.). Ezsaiás 45, 1-ben a messiás alatt Cyrust, Dániel 9, 26-ban Seleucus IV. Philopatort érti. Egyébiránt a messiás szót nemcsak királyokra alkalmazták, hanem a főpapra (2 Móz. 29, 7. 3 Móz. 8, 12), a közönséges papokra (2 Móz. 40, 15.), sőt a prófétákra is (1 Kir. 19, 16. Zsolt. 105, 15.).

A zsidó nemzetnek egy eszményi theocratia iránt alkotott reménye soha sem valósult és nem is fog valósulni; de valósult a realis theocratia álláspontján; valósult különösen a keresztények Krisztusában egy a zsidó nemzet particularis felfogásán feljülemelkedő tiszta valláserkölcsi messianismus értelmében. Ugyanazért a keresztények messiási nézeteinek történetét a zsidó nemzet messiási reményének tárgyalásánál ki nem hagyhatjuk, együtt kell felmutatnunk.

* * *

A messiási eszme alakja a különböző időkben különböző módosulásokon ment át. E módosulásra befolyt az a haladás, a melyet a zsidó nemzet a syriai vallások hatása ellenében a Bételben és Dánban felállított arany borjúk tiszteletétől a tiszta Jehovismusig tett. Befolyt a theocratia realis alakjával való elégedetlenség. Befolyt a pátriárkák, Mózes, Dávid és Salamon alatti dicső időkre való emlékezés, s ennek nyomán amaz eredeti boldog és dicső napok visszatérte utáni esengés, a melyek annál tisztábbaknak és fényesebbeknek tetszettek előtök, minél meszszebb távozott tőlük a nép, minél több száz esztendő esett a jelen és az eszményi mult közé,

s minél sanyarubb volt Izrael sorsa. Béfolyt különösen a zsidók és keresztények dogmai felfogása.

A keresztényeket félrevezette a szent írásnak allegorikai magyarázata, az ó testamentumi jóslatok egymáshoz, vagy Jézushoz való viszonyának kellő nem ismerése. Innen származott az, hogy ők az ó testamentumi jóslatokat, azok minden viszonyát, leírását Jézusra alkalmazták. Tagadhatatlan, hogy Jézus az ó testamentumi próféták által ohajtva várt és megjósolt szabadító gyanánt lépett fel hazájában. Ő látta a nyomort, a mit némelyek okoztak, mások szenvedtek. Látta, hogy a külső szabadságot a félelem, a gondolat szabadságát pedig áltanok nyügözik le. Látta, hogy a szeretet helyén az önzés, az erkölcsiség helyén a lesülyedés ül diadalt. S e szomoru kép arra a határozatra indította, hogy szabadítónak lép-jék fel. Ámde az általa elfoglalt álláspont különbözött a prófétai jóslatokban a messiásnak kijelölt hivataltól és állásponttól. Jézus nemzetének külső, politikai nagyság, fény, hatalom és physikai boldogság utáni epekedését, ábrándjait teljesen mellőzte. A nemzet külboldogságára és külső szabadságára vonatkozó prófétai jóslatokat vallás-erkölcsi szellemben fogta fel, s nem egy fényes külső királyság, hanem egy vallás-erkölcsi életközösség, benső szabadság, s ez által magasabb szellemi boldogság megalapítója kívánt lenni. És azt meg is alapította. Csakhogy nemzete felszabadítására irányult törekvésében a szabadság számára nem kívül keresett termő földet, a lelket szemelte ki az igazság, szabadság és szeretet számára, ezt mondván: az én országom nem e világból való. Ide hintette el az égi magot, a szeretet, s az eddig még nem hallott igazságok napját derítette rá. E nap sugarainál felmelegült a szív, felébredt a szeretet, a mely ott kezdődik, a hol a jog végződik, s felolvadt az ember benső erkölcsi méltóságának érzete.

Ilyen formán Jézus a prófétákat vallás-erkölcsi tekintetben meszsze túlszárnyalta. S miután azoknak a külboldogságról adott leírásain feljülemelkedett, ennélfogva a próféták előtt Jézusnak történeti személye egyáltalában nem lebeghetett, hanem csupán egy eszménykép, a melyet nemzetök szeretete eléjük varázsolt. Ennek feltevése ellenkeznek az ó testamentumi jóslatok valódi viszonyai-val, s a tények kétségbevonhatlan történetével és logikájával.

Azonban miután egy messiás kül és belviszonyai az ó testamentumban tényleg meg voltak jósolva, innen már az apostolok, ko-

ruk nézeteihez ragaszkodva, Jézus életére igyekeztek magyarázni az ó testamentumi jóslatokat, a melyeket ők néha az összszefüggésre és azok historico-grammatikai jelentésére való tekintet nélkül allegoriailag magyaráztak. Ilyen módon az illető ó testamentumi helyeket Jézusra magyarázták, s némely dolgokat és egyéneket Jézus előképeinek néztek (Róm. 5, 14. Ján. 3, 14.).

Az apostoloknál [és az új testamentumi írónál tovább mentek e tekintetben a későbbi keresztények. Ők még más ó testamentumi helyeket is ráalkalmaztak Jézusra a contextus ellenére, s azokat reá vonatkozó jóslatoknak és előképeknek tekintették. Kevesen szólaltak fel az ó testamentum ellenében így elkövetett nyilvános erőszak ellen. Ilyen volt Mopsuesti Tódor, az antiókiai iskola növendéke, a ki határozottan kijelentette, hogy az állítólagos messiási zsoltárok zsidó királyokról szólnak. Ilyen volt a reformációkor Servet Mihály, a ki a S. Pagninus bibliájához adott jegyzeteiben kimutatta, hogy a szokott próféta helyeket nem lehet egyenesen a messiásra alkalmazni, csak másodrendű értelemben. Őt követték az arminiánusok, Grotius, Clericus, s a mult százban a deisták és rationalisták. Végre egyes jelesebbeknek sikerült a mult száz végén és a jelen elején, a mult idők rossz exegesisé és ihletési elmélete alól kiszabadulva, a történelmi bírálatot feleleveníteni. Azóta kellő méltatást és világitást nyert a messiási eszme az orthodoxia túlcsapongásai ellenében.

Ezek előrebocsátása után vegyük fel a messiási eszme fonálát ott, a hol először feltűnik, s szorosán megtartva a történelmi egymásutánt, kövessük nyomról nyomra a héber nemzet íróinak műveiben addig a pontig, a hol a keresztények közt a párusia hitével összszefoly.

A messiási eszme története

1.) A pátriárkától a 9-dik száz végéig.

A messiási eszmét hiában keresnők az őskor mondáiban, a Mózes és a bírák korában. A három első király idejében sem akadunk nyomára. Csak a meghasonlás után lehet kimutatni az eszményi istenuralom eszméjének eredetét.

A persa korban létrejött eredeti iratok előadása szerint Mózes volt a valódi istenuralom megalapítója. Ő viselte Jehovának képét nemzete előtt, s mint ilyen, megtartotta magának a politikai uralmat a nép felett. Ellenben az egyházi és vallási ügyek

vezetését az Aron főpapsága alatt álló levitákra bízta, a kiknek legfőbb törekvésök oda irányult, hogy papi aristokrátiává legyenek, a legfőbb theocratiai hatalmat kezökbe kerítsék. Innen már a bírák korszaka végén Éli és Sámuel egyszerre főpapok is bírák is voltak.

A mintegy két száz évre terjedt bírák korszaka alatt sem a rokonság, sem a vallási tudat nem tudta egységre, ösztözetartásra birni a zsidókat. Mindenki azt tette, a mit tetszett, védelmezte magát, a hogy tudta, s bálványkép, vagy terafim alakjában imádta Jehovát.

Végre a nép politikai szükségtől kényszerítve királyt választott magának daczára a Sámuel ellenkezésének, a ki ez által magára és fiaira nézve veszélyeztetve látta a bírói és főpapi hatalmat, a mi eleinte a királyok kezében öszszpontosult, a kik kezdetben papi tisztet is teljesítettek. Később a papi teendők visszamenetek a papság kezébe, s a király ismét azzá lett, a mi Mózes volt, Jehovának helyettese, képviselője a zsidó nemzet előtt.

A zsidó nép a sinai félszigeten való vándorlása alatt törzsekre oszolva élt, minden figyelmét nyájainak legeltetése vette igénybe. A bírák korában a honfoglalás és letelepedés, s az elfoglalt terület megvédése foglalta el. A három első király, különösen Dávid és Salamon alatt pedig a zsidó állam külfénye, nagysága és hatalma kötötte le figyelmét. Eszébe sem jutott senkinek egy jobb jövő várása. Hiszen nemzeti büszkeségét teljesen kielégítette, sőt nyomoru sorsát is enyhítette az a fény és dicsőség, a mit a Dávid és Salamon uralkodása nyujtott.

Igen természetes tehát, hogy a messiási eszmét a 9-ik száz előtt a zsidóknál feltalálni lehetetlen.

2.) A 9-ik száz végétől az assyr korig.

A kilencedik századdal megnehezül az idő a zsidó nemzet felett. Salamon halála után a nemzet meghasonlik, a Dávid által alapított fő hatalom elvesz, a birodalom két részre oszlik, s mindenik külön királyt választ magának. Már magában e meghasonlás elég bánatot okozott a honfi kebelnek. De mindez csak kezdete volt a nemzetet ért csapásoknak. Nem sokára az ammoniták és moábiták elszakadtak Izraeltől, s az edomiták Judától. Damaszkus növekedő hatalmával fenyegette északot. A jeruzsálemi templom ellenében Béthel magaslatán templomot állított fel Jeroboám,

s beléje arany bikát helyezett Jehova tiszteletére. Majd Sisak egyiptomi király, hogy Juda királya ellenében a Jeroboám uralmát biztosítsa, bétört Judába, s Jéruzsálemből a templom és királyi palota kincseit elvitte. Majd meg az arab törzsek háborgatták Roboámnak unokáját. E mellett az idegen vallások terjedtek mindenfelé. A nép Ástárté képeket állított fel, s Jéruzsálemben és Samariában templomot épített Baalnak. Jehu, Izrael királya, Judára tört. A nemzetet polgárháboru dúlta, az országot külelenség háborgatta, sáska, szárazság és éhség pusztította.

Nem csoda tehát, ha ennyi csapás, ennyi nyomor láttára és érzetére a honfi szív feljajdult, elkeseredett, s az elmúlt dicső napok emléke egy jobb jövő iránti reményt ébresztette fel a jobbak kebelében, és a prófétákat valamint a királyok despotismusa, úgy a bálványimádás ostromozására lelkesítette. Azonban e korban még nem személyesítik a messiást. Csupán egy képzelt eszményi boldogságról álmodozik a nép, a melyet maga Jehova hoz létre, a ki saját népe és az idegen népek felett ítéletet tart.

3.) Az assyrok kora.

A 9-ik száz végével már történeti alapra lépünk az ó testamentumi írókra nézve. A következő százban nevezetes forduló pont áll bé a zsidóknál, a mely őket az előázsiái népelet kapcsába belévonja. Izrael országa lehanyatlik ugyan az assyr hatalommal való küzdelemben; de a prófétai szemlélődés új elemet nyer a világtörténeti mozgalmak által, s Jehova és az ő népe közti viszony theocratikus vizsgálásának köre tágasodik. E korban az eszményi theocratia iránti remény már elevenebb. A nép elgondolta a királyság alatti valódi theocrafiát *), s a mi abban szép és boldogító volt, azt fokozott mértékben vitte át egy eszményi theocrafiára. Mint-hogy pedig szerinte a birodalom a Dávid és Salamon idejében érte el a maga fénykorát, a normalis állapotot, ennél fogva csupán a Dávid családját tartotta legitimnek, ennek viszszatértétől tette függővé azt, hogy a meghasonlott két ország egyesül, a foglyok nem sokára haza jönnek, a bálványimádás eltöröltetik, s Izrael uralma a szomszéd népekre is kiterjed.

*) A valódi theocrafiában a politikai dolgokban Jehovának képviselői voltak a királyok, az egyháziakban a papok, a bensőbb és magasabb vallásiakban a próféták. Mindeniket bizonyos szertartás szerint kenték fel.

Igy Ámósnál (822—761) az eszményi boldog állapotot mindenféle baj előzi meg (1—2, 3.), a pogányok és judabeliek fogságba esnek, büntetést szenvednek. (9, 9, 10.). Ámde Jehova a kegyeseket megmenti. A theocratiában helyreáll az a normalis állapot, a mely a dávidi dynastia legvirágzóbb korában volt. A két ország egyesül egy dávidi fejedelem alatt (9, 9—12), az ország termékeny lesz (9, 13.), a foglyok haza jönnek és többé el nem vitetnek (9, 15.).

Hóseás szerint a fogság után következő napokban a nemzet jobb sorsban részesül. Izrael és Jehova közt kölcsönös szeretet és hűség lesz. A nép tisztán megismeri Jehovát, s az izraeliták Isten népének neveztetnek (2, 21—22.). Izrael országa nagyra terjed, mint Dávid alatt volt. A nép megszorodik, az ég és föld újra gyümölcsöt teremnek.

Zakariás (9—11 fejelet szerzője 770—740 közt) prófétánál a foglyok Assyriából hazatérvén, Jehova útjában járnak. Erre szelid és békés uralom következik, mialatt a filisteusok is Jehovához fordulnak (9, 6. s. köv.). Az eszményi állapot közvetlen előidézője, a szegelet kő Judeából származik (10, 4.) a Dávid családjából. Sion királya lesz és a hadsereg élén fog állani.

Mikeás szerint bár Isten a két fővárost és a két birodalmat elpusztítja (1, 6—8, 3, 12.), mindazáltal Jehova a büntetés végével népének megbocsát a pátriárkáknak tett eskü következtében (7, 20.). A szétszórt nép egyesül, a foglyok haza jönnek, az ellenséget legyőzik, s a Dávid családjának régi uralkodása megújul a Sionon. A bálványozás eltöröltetik, Jehova ismerete sok nép közt elterjed, s Izrael az ő Istenének nevében jár örökké (4, 5.).

Ézsaiásnál (759—710 körül) mindenféle baj, különösen háborúk előzik meg a képzelt boldog állapotot. Ámde a nép megtér, a hadi foglyok hazatérnek (11, 11—12.), a két ország egyesül. A Dávid családjából egy férfi áll elő, a kin Isten lelke megpihen, isteni erővel lesz felruházva, hős tetteivel Istent képviseli a földön, s ezért Isten fiának is neveztetik. E hős Jehova által segítve az északi törzsekre is üdvöt áraszt, zsákmányt osztogat és békében uralkodik örökké (2, 4, 9, 6—8, 11, 6—8.). E boldogságban azonban nemcsak Izrael és Juda osztoznak, nemcsak Palestina lesz szent (4, 3, 11, 9.), hanem minden nép elismeri Jehovát (2, 3.), még Egyiptomban is lesz oltára.

Ezsaiás, Zakariás és Mikeás Istennek a tökéletes theokrátiában levő képviselőjét különös erővel felruházottnak képzeltek. A birodalom tökélyére nézve azonban eltérnek egymástól. Zakariás a birodalomnak Dávid alatti állapotát az eszményi theocratia mintájának tartja, a melynek királya is majdnem olyan lesz, mint Dávid, csak békésebb és vitézebb. Ellenben Ezsaiás és Mikeás az eszményi theocratiát Jehova tökélyéhez mérik. Határait azonban nem terjesztik túl a Dávidén, sőt Mikeás csak Judára és Efraimra szorítja.

Egyébiránt úgy látszik, hogy e korban a személyes szabadító még csupán járulék s nem szoros alkotó része volt a theocratiai reménynek. Innen van, hogy a későbbi próféták a személyiséget ismét elejtik és az eszményi állapot létrejöttét egyenesen Jehová-tól várják.

E korban a zsidók az idegen népekkel érintkezésbe jövének, át kezdték látni, hogy a pogányoknál is van vallás és erkölcs, s addigi kizárólagos álláspontjukból kibontakozva kezdetek némileg felemelkedni az egyetemesség színvonalára.

4.) A kaldei kor.

Midőn a kaldeabeliek Judeát elfoglalták, s Jérusálemet a templommal együtt 588-ban elpusztították és a népet a babyloni fogságba vitték, az eszményi birodalom eszméje ismét egész erővel felmerült, s ez eszményi boldog állapotot közvetlen eszközölt személyes király várása még jobban előtérbe lépik az e korban élt prófétáknál, kivéve Abdiást, Zakariás 12—14 fejezetei szerzőjét, Ézsaiás 24—27 fejezeteinek szerzőjét, kikenél személyes közvetítő nincs. Az assyr kor universalismusa e korban is megmaradt, valamint megmaradt az ingadozás is arra nézve, hogy amaz eszményi állapotot egyenesen Jehova idézi-e elé, vagy egy dávidi származásu király. Így

Jeremiásnál (627-től) miután a zsidó nép és Juda ellenségei a babyloni fogságban büntetésöket elveszik (9, 24—26. 12, 14.), a foglyok hazatérnek és örök béke lesz, a két birodalom egyesül, Izrael és a többi népek Jehovát imádják s erényesen élnek a Jehovával való szövetség értelmében (3, 18—19).

Zakariás 12—14 fejezetei szerzőjénél Jehova a szent föld lakói segélyével legyőzi a zsidó nemzet elleneit. Alatta a gyengék olyanok lesznek, mint Dávid, és a Dávid háza, mint egy vezérlő angyal. Ekkor béke lesz Jerusálemben (14, 16.). A hideg és me-

leg, a nap és éj nem váltakoznak, hanem estvének idején világosság támad, Jéruzsálemből élő víz indul ki keletre és nyugotra, hogy az országot folytonosan nedvesítse, a mely oly sok szárazságot szenvedett (14, 10.). A legyőzött pogányok kincse Jéruzsálemé lesz (14, 6-8.).

Ugyanekkor Jehova kiönti az ő lelkét a Dávid házára és Jéruzsálemre. Ez új szellem eltörli az eddigi tisztátalanságot (13, 1.), a bálványozás és kuruzslás megszűnnek. Jehovát minden nép királynak ismeri és imádja (14, 9-16.). A Jehova napja ismeretlen ugyan, de hamar eljön.

Abdiás szerint az Ur napja hamar eljön minden népre. A büntetés különösen Édómot fogja érni. Az egyesült Juda és Izrael meggyőzi Édómot, a filisteusokat és főniciabelieket, s Jehova ismét király lesz az ő országa felett. A Sion hegye Jehovának lesz szentelve; de ide csak olyan léphetik bé, a ki Jehovát tiszteli.

A fogság alatt, különösen a fogság után egy új eszme, a halottak feltámadásának eszméje tűnik fel a zsidóknál, s gyakorol nagy befolyást a messiási várakozásra. Ez eszme első csirája már

Esaiás 24—27 fejezetei szerzőjénél észrevehető. Szerinte Jehova a zsidókat megbünteti a vele kötött szövetség megtöréséért. E büntetés azonban a zsidók elleneit is eléri, valamint eléri a magaslatocon levő hatalmakat, a babyloniak csillag- és védő hatalmait. A büntetés alól kevesen menekülnek meg. Utána pompás állapot következik. Ez állapotot közvetlenül Jehova hozza létre (26, 11. s köv.). Ő vezéri haza a foglyokat (27, 11. 12.). Ő törli le a könyeket. Minthogy pedig a foglyok közül sokan idegen földön haltak el, a próféta reményli, hogy a halottak feltámadnak, a halál megszűnik (25, 8. Ez eszme rokon a parsismussal, a hol Áhrimán legyőzése után többé nem lesz halál). Az ellenség többé fel nem támad (26, 14.). A nép elszaporodik, béke lesz. Sionon Jehova uralkodik, s előtte a nap és hold megszegyenülnek (24, 23.). Valamint a zsidókban, ugy a pogányokban is igazság és hűség lakoznak.

Ezekielnek (593-tól) jóslata lényegileg megegyezik a Jeremiáséval. Szerinte a kik megjavulnak, hazatérnek a fogságból. Ekkor új, örök szövetség jön létre Jehova és népe közt (37, 26-28.). Jehova új szívet és lelket ad népének és köztök lakik. Az ország termékeny és az ellenséges népektől, valamint a ragadozó állatoktól ment lesz (28, 25. 26. 34, 8-15. 28-31.). Itt már a közvetítő egy ember a Dávid családjából (34, 23. 24. 37, 24. 25.). Ez uralkodik örökké az egyesített Juda és Izrael felett.

J o e l n él az eszményi boldogság kiváló tárgya a judabeliek. Szerinte Jehova saját népének védője, megszentelője, a ki ítéletet tart a zsidó nemzet ellenei felett. Jehova népére áldást áraszt (3, 2-3. 4, 1. 2. 17.), s lelkével oly magas fokra emeli a zsidóknál a vallási ismeretet, hogy miként a próféták, a nép is látások által tökéletesen megismeri (2, 27-32.) Jehovát.

A babyloni fogság vége felé, midőn Cyrusnak egymást követő diadala a népben a közeli szabadulás reményét költötte fel, a nemzeti üdv öntudata a legnagyobb tökélyre emelte a theocratitát a zsidóknál. Mutatja ezt Pseudo-Ézsaiásnál a J e h o v a s z o l g á j á n a k s z e n v e d é s e i r ől szóló nézet, a mely az ó testamentumban a megváltás és szabadulás várását fejezi ki. Már Jeremiás teljesen függetlennek mutatta fel a vallási érzelm bensőségét a csupa külső formáktól, s az élet forrásául egyedül Jehovát állította fel, ki népével új szövetséget, a sziv szövetségét köti meg, azt is megjósolván, hogy Jehova szolgálja megszabadul. E szabadulásra

É z s a i á s (44—66 fejj.) szerint büntetésnek kellett következni a bálványozásért. Nála a Jehova büntető eszköze Cyrus, a ki ha nem ismerte is Jehovát, mindazáltal mint az ő felkentje (messiás, Ézsa. 45, 1.) az ő szellemében működött (45, 4. s köv.). Ez eszköz által a nép kiszabadul a börtönből. Jehova haza vezeti népét. Lelkét kiönti reája, s minden nép, sőt még Babylon is (60, 14.), Jéruzsálembe menyen Jehovát imádni.

Midőn a fogoly próféta ily reményeket hirdetett a száműzötteknek, méltán nevezte magát Isten felkentjének (61, 1.), kin Jehovának lelke megpihen. Az ó testamentum általában Isten felkentjeinek nevezi azokat, a kik Jehovát a népnél képviselik, legyenek azok papok, próféták, vagy királyok. Sőt Habakuk 3, 13-ban magát a népet Isten felkentjének nevezi.

Itt tehát a messiás elnevezés csak concretabb kifejezése ama theocratikus eszmének, a mely a zsidó nemzeti öntudat történeti tartalmát tette. S ha a theocratiai szellem képviselőit képes értelemben Jehova felkentjeinek nevezik, ez alatt szoros értelemben csak a nép magasabb eszményi fogalmát lehet érteni, a mely valódi rendeltetésénél fogva Jehova céljainak előmozdítója. Hasonló értelemben nevezték a zsidó népet J e h o v a f i á n a k (Hós. 11, 1. Jer. 31, 9. 20. 2 Móz. 4, 22.), Isten szolgájának (Ézsa. 52, 13. — 53, 12.), kit Ézsaiás szenvedőnek mutat fel. Így nevezi magát Ézsaiás (43, 10. 21. 44, 26. 50, 1. 60, 1.), mint a ki az isteni akaratnak, vagyis a nép hivatásának organuma.

5.) A persa kor (536—333).

E korban a messiási remény majdnem ugyanaz, a mi fennebb. Így a

Haggeus próféta szemei előtt a templom volt minden. Jóslata főleg a templomra és annak bevégzése utáni időre vonatkozik, a mely pompára nézve a régít feljülmulja. Jehova az eget és földet megrázza (2, 6. 21.), a népek és birodalmak zavarba jönnek (2, 7. 22.); s kincseiket Jéruzsálembe hozzák (2, 8.). De Zorobábel megmarad és Jéruzsálemben béke lesz.

Zakariás 1—8 fejezeteinek szerzője is a templomra és az új Jéruzsálemre irányozza minden reményét. Szerinte az idegen földön levő zsidók mind hazatérnek (2, 14. 8, 7. 9.). E sok népet azonban Jéruzsálem nem foghatja bé, ki kell terjesztetnie. S mind ezt Jehova saját szolgálójával, a csemetével (3, 8. 6, 12. 13.), Zorobábelrel (4, 9.) hajtja végre, a kit a Dávid családjából származottnak tartottak. A

Malakiás idejében a nép már anynyira kifáradt a birodalomnak a dávidi dynastia általi helyreállítása várásában, hogy végre bihetetlennek tetszett előtte annak elérhetőse. Ismét Jehovához tért vissza, s neki kezdette tulajdonítani az eszményi állapot létrehozását. Csakhogy ezt Jehova nem éppen közvetlen eszközi, hanem követet (($\overline{\text{מַלְאָכִים}}$)) küld előre, a ki az ő jövetelét előkészítse, s a népet elkészítse arra, hogy Jehova vele új viszonyba lépjen. E követ Ilyés lesz (4, 5.).

E kor költői műveiben kevés vonatkozást látunk a messiásra. Eltekintve az énekek énekétől, a melyből csak erőszakosan, az allegoria segélyével lehet kimagyarázni, a mit a rabbik és kertheologusok akarnak, Jónál a szabadító egyenesen maga Jehova.

A zoltárookban már több vonatkozást láttak a theologusok. Az általok messiásiaknak nevezett zoltárok kétfélék:

1-ör olyanok, a melyek határozottan eszményi theocratia-ra vonatkoznak, minden személyes képviselő nélkül. Ezek szerint Sionból minden népre kiterjed Jehova tisztelete. 22, 25. s köv. 87. 102.

2-or olyanok, a melyek egy theocratikus király eszméjét rajzolják, s annak felléptét a jelenbe helyezik. 2. 45. 72. 110. 137.

Hogy ezek egy történeti királyra vonatkoznak, mutatja az, hogy a költő 2-ik és 3-ik személyben lépteti fel és beszélteti (45, 1-10. 110. 2. 72.); hogy a költő művének alapjául mult eseményeket veszen fel; és az eszményi vonások egy tökéletes királynak

nem felelnek meg. Mutatja továbbá az, hogy a király természete tisztán emberi, és olyan, a kit Jehova helyettese gyanánt ültetett a trónra.

6.) A görög és syr uralom. (Kr. e. 333—142.).

E kor messiási nézetét a szabadságharcz előtti időből a par-ticuláris szellemü és Kr. e. 133 körül irt Sirák könyve tünteti fel. E könyv szerint a pogányok büntetést szenvednek (32, 18. 19. 33, 1.), a szétszórt zsidók egyesülnek (33, 11.) és Izrael örökké fennáll. Szerzője személyes messiást nem említ.

A szabadságharcz alatti nézeteket már a Dániel neve alatti apocalyptikus irat, s az Énók és Sibyllák könyvei tükrözik vissza leghivebben. A Dániel szerzője művét Kr. e. 164-ben írta, az Antiókus Epifános halála évében. Az [akkori nehéz idők, az igaz zsidóknak üldöztetése, a templom megfertőztetése és az áldozatnak 3 1/2 évre való megszün-te újra élénk reményt ébresztett a népben egy jobb jövő iránt.

Dániel szerint a négy világállam után, u. m. a káldei, méd, perzsa és görög államok után a messiási birodalom következik az Antiókus E. halála után. Ekkor Isten szent birodalmat állit fel az ő népének. Mindenki szolgálni fogja őt (2, 44.). Ezt azonban Jehova Mihály arkangyal által viszi végbe.

Egy káldei nyelven irt darabban (7, 13. 14.) a közvetítő ember fia lesz, a kinek dicsőség, nagy uraság és örök királyság adatik.

Az eddigi korszakok nézeteinek vizsgálása oda mutat, hogy a zsidó nép a jelenkor nehéz helyzetéből, viharából, fájdalmas jelenségeiből egy boldogabb jövőre irányzott reménnyel igyekezett kibontakozni. Azt is láttuk, hogy az ó testamentum különös küldetéssel bíró messiásról semmit sem tud. Azt csak oly képviselőnek tekinti, a ki Isten lelkével van felruházva. A messiásnak a későbbi judaizmusban általánossá vált jelentése a Zolt. 2, 2. és Dán. 9, 25. 26.-nak téves értelmezéséből van véve, mely utóbbiban a Krisztus fejedelm alatt sokan a messiást értették, holott szerző szerint az Cyrus volt, ki Jéruzsálem elpusztítása után 50 évvel Babylon ellen ment.

— Az ó testamentumi eszményi theocraticus reménynek tehát a későbbi messiási reménnyel semmi köze nincs, s csak egy jobb jövő várására szoritkozik. A nemzet a csapások közepette, különö-

sen a fogság után teljes reménnyel pillantott a jövőbe. Azt hitte, hogy a Dávid és Salamon alatti fényes idő viszszatér, a száműzöttek hazajőnek, a nemzet egyesül, boldog, hatalmas és nagy lesz örökké. A bálványozás megsemmisüi, Jehova kibékül az ő népével, igazság uralkodik és az idegen népek Izrael előtt meghódolnak. -

7. A Makkabeusok kora.

A prófétai teremtő szellem már a Makkabeusok előtt jóval kihalt a nemzetből. Jó darab ideig pihent a vallásos politikai jóslat. A hazai fejedelmek alatti elégedettség közepette pedig a messiási eszme egészen háttérbe szorult. Csupán egyes apocryph és pseud-epigraph iratokban látunk némi célzásokat egy boldogabb jövőre vonatkozólag, melyben a halottak feltámadnak, a gonoszok kiválasztatnak és az alvilágra vettetnek (Énók 56, s. 69, 27.), a kegyesek egy szent közösséggé egyesülnek, sőt angyalokká lesznek és igaz örök életet élnek (51, 4.), s számukra új Jeruzsálem épül drága kőből (Tób. 13, 16-18.).

Később az idumei uralkodók és a rómaiak kemény nyomása alatt ismét szokatlan tüzzel gyúlt meg a messiási remény a zsidók kebelében s irányult egy eszményi személyes messiásra, kiben a nép hite öszszpontosított mindent, a mit a korábbi idők egy szabadítótól vártak. E remény bizonyos nemévé változott át a fántásztikus feszültségnek, élesztve az apocalyptikus iratok által, és Ker. János előtt már határozott alakot öltött.

8.) Jézus kora.

Jézus idejében keleten átalánosán (Mát. 3, 3. Sueton. Vespas. 4. feje. Tacitus, Hist. 5, 13.) el volt terjedve az a hiedelem, hogy Judeából világuralom áll elé egy hatalmas király, messiás uralkodása alatt. A messiás megjelenése ideje eleinte titok volt (4 Ezdr. 6, 7-10. 14, 18. 19.). Még Josephus sem merte meghatározni a zsidók háborujáról irt munkájában. Sokan azonban a Dánielféle négy világuralom, az ő 70 hete, különösen a Tálmud alapján, a mely 12 világkort említ, s a melyből már 11 $\frac{1}{2}$ eltelt, számításokat tettek, s azt hitték, hogy a messiás uralma már e kor végén elkezdődik, s ennél fogva közel van (Luk. 2, 25. 35.).

Szerintök a messiás eljövételét különös jelek előzik meg. Ilyenek voltak

a.) bizonyos zavarok, fájdalmak, szenvedések, csapások és nyomorúságok, a nap és hold elhomályosulása, a csillagok lehullása, (Mát. 24, 7-12. 21. 29.), a melyeket a „messiási idő szülési fájdalmainak“ neveztek (Mát. 24, 8. 4 Ezdr. 5, 1. V. ö. Mik. 4, 10.]

b.) Ilyés megjelenik, hogy az utat a messiásnak elkészítse (Luk. 1, 16. 17. Mát. 17, 10. 11.), s őt királylá kenje (Justin. c. Tryph. c. 8.). A néphit azonban nemcsak Ilyést tartotta előhírnöknek. Magát Mózeszt (Luk. 9, 30.), Jeremiást Mát. 16, 14.), sőt Ézsaiást is várta.

c.) csillag jelzi a messiás eljövetelét (Mát. 2, 2. 9. — 12 pátriárka test. Lévi 18. fej.).

d.) az antikrisztus megjelenik. Ez eszme Ezekielnek (38. 39. fej.) Góg és Magógról adott költött elbeszélésén, s Dánielnek (11, 21-45.) Ántiókus Epifánésre vonatkozó rajzán alapul. A zsidó hagyomány (Jonathan Targum) az antikrisztust Armillosnak nevezi, s a zsidók alatta Titust értették.

Mint hogy pedig a zsidók bűneinek száma nagy, ezért a messiás — a nép hiedelme szerint — elrejtözve marad (Jonathan Targ. Énók 48, 5. 6.) mindaddig, a míg bűneiből meg nem tér μετανοείτε Mát. 3, 2. 4, 17.).

A messiás eljövetelére és személyére nézve a közönséges zsidó nézet (Mát. 22, 42. Luk. 1, 32.) a 4 Ezdr. 12, 32-ben levő hagyománnyal megelőzőleg azt tartja, hogy a messiás a Dávid fia, az az utódja lesz. A 12 pátriárka testamentuma (Siméon 7 fej. Gád. 8 fej. Józs. 19 fej.) a későbbi zsidó nézettel egyezőleg kettős messiást említ, egy papi messiást a Lévi törzséből, ki az antikrisztussal való viadalban elesik, és egy királyi messiást a Juda törzséből, a ki az antikrisztust legyőzi.

A messiás születése helyéül a néphit Bethlehet jelölte ki Mikeás 5, 1. alapján (Mát. 2, 4-6.). Olyanok is voltak, a kik azt állították, hogy a messiás születése helye titok. (Ján. 7, 27.).

A messiás természetfeletti születéséről sem az apostolok és Jézus kortársai, sem a Targumok és a Tál-mud nem tudnak semmit. Innen van, hogy az ebioniták nem is fogadták el. E nézetet a zsidók messiási reményében nem lehet fel-találni. Ide vonatkozólag a keresztények közt létrejött ugyan egy monda (Mát. 1, 22. 23.); de ez onnan van, hogy a LXX fordítók, a kiknek fordítását az új testamentumi és a ker. írók hasz-

náltak, az Ézsaiás 7, 14-ben eléjövő מַלְאָכָה (= νεανίς = fiatal nő) szót hibásan παρθένος (= szűz) szóval fordították, holott ez a מַלְאָכָה-nak felel meg.

Hogy némelyek a messiást már gyermekkorában olyannak ismerék el (Mát. 2, 1-11. Luk. 2, 8-12.), ez eszme Ézsa. 9, 6-ból van kölcsönözve. Legtöbbször úgy vélekedtek, hogy a messiás azonnal hatalommal és dicsőséggel fog eljöni az égnek felhőiben (Mát. 24, 30. V. ö. Luk. 17, 20.).

A messiás természetére nézve a zsidók hite határozottan oda ment ki, hogy ő, mint Dávid fia, ember lesz; de olyan ember, a ki Isten lelkével lesz felruházva (Luk. 4, 18. s általában a három első evangelium). A messiás eleve létezésének a synoptikusoknál és a zsidó hiedelemben semmi nyoma nincs. Ennek nyomára legelőbb Pálnál, Jánosnál, a zsidókhöz irt levél szerzőjénél és Énóknál akadunk. Különösen az Énók könyve és a Tálmud (Aboda sara fol. 63.) tovább fejtve Dánielnek 7, 13-ban levő nézetét, azt mondják, hogy a messiás a világ teremtése előtt Istennél volt elrejtve (48, 5. 61, 10.). A 2-ik százbeli keresztények kapcsolatba hozták őt a λόγος-sal. De ez eszme csak a keresztények közt fejlett ki az alexandriai philosophia *) hatása alatt, a zsidók hiedelmében és reménye tartalmában feltalálni lehetetlen.

A néphit a messiás teendőit is kijelölte. Ilyenek voltak

a.) a zsidóknak az ellenséges népektől való megszabadítása, a birodalom helyreállítása, (Luk. 1, 71. 2, 38. 4. Ezdr. 12, 34. 13, 32.); mint királynak (Mát. 2, 2.) a zsidó nemzet uralmának az egész földre kiterjesztése; mint prófétának a csoda tevése, különösen gyógyítás, tanítás által a nép külső jóllétéről való gondoskodás (Mát. 12, 4. 5. Ézsa. 35, 5.).

b.) Jehova vallásának, ismeretének és imadásának tökéletes helyreállítása és elterjesztése (Luk. 1, 73. 2, 32.), a nép erkölcsének megtisztítása, a törvény javítása és bétöltése (Mát. 3, 11. 12. 5, 17. Luk. 1, 73.).

c.) a bűnök megbocsátása (Mát. 1, 21. Luk. 1, 76.). A Jézus korabeli zsidók a messiás haláláról semmit sem tudtak (Ján. 12, 34.). Inuen az apostolok is megbotránkoztak Jézusnak halálán. Van ugyan a messiás helyettesítő szenvedéséről emlékezet a Sohar

*) Philó szorosán az ó test. reményhez csatlakozik. Személyes messiásról semmit sem tud.

könyvben, de a messiás engesztelő halála csupa keresztény tárlálmány.

d.) a halottak feltámasztása Jel. 20, 4. 5.) 1 Kor. 15, 22. 4 Ezdr. 2, 42.). A messiás előbb csak a kegyes izraelitákat támasztja fel. Miután pedig a Sátánt legyőzte, feltámaszt mindenkit és ítéletet tart.

A messiás országa az új testamentum ismeretes helyein kívül a Targumokban is eléfordul. Az Énók könyve (41, 1.) égi országnak nevezi. Az új testamentum és az ó test. pseudepigraph iratok vendégség képében adják elé, a honnan a gonoszok ki vannak zárva (Mát. 8, 11.).

Már a messiás országának tartamára nézve eltérők a nézetek. Némelyek 4 Ezdr. 7, 28. után 400 évre, mások 1 Kor. 15, 23. Jel. 20, 4. 5. alapján 1000 évre teszik. Innen származott a keresztények közt a chiliasmus. A későbbi zsidó tanítók örökké tartónak tekintik.

A messiási idő végén a messiás utolsó ítéletet tart, s ekkor a világnak vége lesz (1 Kor. 15, 24.), tűz emészti meg (2 Pét. 3, 7-12.). Ámde evel nem semmisül meg minden. A világ pompásabb alakban megújul (Jel. 21, 1. 2 Pét. 3, 13.), az emberiség megtér, s az újjászületés (palingenesia) ideje béáll, melyben szent nemzetség jön le az égből (Mát. 19, 28. Énók 39, 1-5.). Erre új ég, új föld támad, s egy új Jeruzsálem száll le az égből (Jel. 21, 1. 2. 4 Ezdr. 10, 27. 44. 54.). A kegyesek számára egy boldog paradicsom lesz készítve, melyből a gonoszok ki lesznek zárva 4 Ezdr. 7, 6. 8, 52.).

— E messiási várakozások közepette lépett fel Jézus, hogy azokat azok valódi szellemében valósítsa. A nagy mester, az emberiség legnagyobb embere elesett ugyan a néphittel és az előítéletekkel való nemes harcban; de az ő szellemi fenmaradásáról, s a tanítványokkal együtt éléséről való kifejezései egy új reménynek vetették meg alapját, a mely egész a 2-ik százig a keresztények élő reménye volt, s a mely azt tartotta, hogy Krisztus újra viszszatér (παρουσία, ἐπιφάνεια τοῦ κυρίου) és elkezdett munkáját bévégzi. —

A SZŐKEFALVI EKKLÉZSIA TÖRTÉNETE.

BENCZÉDI GERGELYTŐL.

Egyházunk mult százbeli, szakadatlan üldözésekkel teljes története, nagyobbára még a mi közönségünk előtt is ismeretlen. Ideje az egyes adatokat napfényre hoznunk, hogy így egyetemes egyháztörténetünk hiteles adatokra támaszkodó megírását megkönnyítsük, s az ezekből vonható tanuságot addig is hasznunkra fordítsuk. Ez okból közlöm én is az alábbi adatokat, melyek a t. Rédiger Árpád ur által közlött s szőkefalvi ekklézsiánkra vonatkozó igen érdekes okmányokat némileg kiegészítik. Az itteni templom és más javak elvétele körülményeit eléggé megvilágosítja a következő okmány, mely a Szent-Ábrahámi Mihály püspök által 1741—1758. tartott visit. püspöki jegyzőkönyvébe, az eredeti szövegből iratott bé s így teljesen hiteles.

„Foglaltatott el az Szőkefalvi Unitária Ecclésia kő Temploma két szép harangokkal, Parochialis Pap és Mester házakkal, azokhoz tartozandó és biratott Appertinentiakkal, édes Hazánk törvénye, és Templo-mokról iratott Articulusok ellen potentiose In Anno 1744-nek szintén az főttán Karácson Havának 30-dk napján virradolag. Az midőn is Balástelkén lakó Sz: Iványi Mihály Uram Mlgs Gubernator Haller János Ur eo Excellentiája Jóságai Praefectussa, az Darlaczi és Vidráczegi eo Excellentiájok Gondviselőivel, ugyan az Darlaczi Német kertészszel és 15 vagy 16 oláh Fegyveres Puskásokkal Darlacziakkal és Vidráczegiekkel, titkosan ide Szőkefalvára az ő Excellentiájok udvarában jövéen, és ut supra 30-dik Xbris virradolag az Unitarius akkori Papot és Mestert virradta előtt az udvarban alattomban behivatván és mind az kettőtől az Ozinterem és Templom kulcsait per fraudem meg irt Sz: Iványi Mihály Uram kezeihez vévén, még virradta előtt azon fegyveres oláh Puskásokkal az Czinteremet és Templomot fraudulentur illegitime potentiose elfoglaltatván. Midőn az Unitaria Ecclesia Tagjainak hírek lött volna az dologban, némelyikünk az Haza Törvényes Könyvével, az Occupatoroknak elejekben ügyekezünk volna menni s állani, az midőn szin-

te virradott volna utánnunk csak menten érkezvén, megirt Sz: Iványi Mihály Úram, Radnoti Balog László Urammal, a megirt Darlaczi és Vidraczegi gondviselőkkel és Darlaczi Német kertészel többek is kísérvén eo kglket úgy az Szőkefalvi Unitarius Pap T. Árkosi Ferencz és Mester Szilágyi István Uraimék távolról követvén eo kglket, már az oláh Fegyveres Puskások mind ben lévén az Czinteremben és Templomban horrende kiáltja meg irt Sz: Iványi Úram az Puskásoknak, ne bocsásd, ne bocsásd be, az Puskások az Puskák végeit nekünk tartván, vissza taszigálának az Czinterem ajtóból, nevezetesen én Désfalvi üdösb Belényesi Nika Mihály két jelenlévő fiaimmal edgyütt, másfelől kerülvén és usque ad limites Cimitery menvén, holott is az Haza törvényes könyveit elő vévén s kérdezvén, mi mellett jöttek foglalni, genuine mind azokra, megirt Sz: Iványi Uram nem felelvén, nekem az mellyemen mentémet megkapván s fogván megráza, én pedig iteratis vicibus iteraltam mondván: Tolvajt kiáltok, úgy ereszte el Sz: Iványi Uram. Az töb Szőkefalvi Unitária Religion való és jelenlevőket fenyegetvén, azok mind csak szaporán recedálának. Az Papunk pedig csak távolról nézvén az dolgot. Így lön elfoglalása Törvénytelenül Templomunknak. Melyről bona fide Christiana attestalok futuro pro Testimonio kezem írásával és szokott pecsétemmel megerősítvén.

Datum Szőkefalva Dje 7. Xbr. 1747.

Désfalvi üdösb Belényesi Nika Mihály m.p.

(L. S.)

Az erőszakkal így megfosztott szőkefalvi ekklézsia ez ideig virágzó állapotban volt. Ugyanis a Sárosi János itélőmester leányát Ilonát vargyasi Dániel Péter, e jeleseink egyik legjelesebbike, vette volt el, a ki Szőkefalván lakván, nemcsak ezen ekklézsianak, hanem egész egyházunknak egyik legerősebb támasza és legnagyobb jóltevője volt. A Dániel Péter Zsófia nevű leányát*) Gróf Haller János vévén el, Szőkefalvának is ő lett ura, s gubernátor létére, legelsőbbben is a legtörvénytelenebb tettel kezdette meg birtoklását. Elképzelhető, mily igazság-szolgáltatásban részesültek hitfeleink oly időben, mikor az ország első tisztviselője így példával ment elől. Sz. Abrahámi püspökünk, a jogorvoslatnak az unitáriusok előtt akkor nyitva levő egyetlen módjához, a kérelmezéshez folyamodott. A Haller János gubernátorhoz intézett könyörgő levélét is érdekesnek tartom ide iktatni.

*) Ezen kívül még három leánya volt.

Meltosagos Gubernator Uram, keglmes Uram!

Ighen nagy alázatossággal jelentem Excellentiának mint keglmes uramnak: 30. oct. Anni psenti Excellentiád Prefectussa Sz: Iváni ur, sine ullo Juris Patrii Processu a szőkefalvi unitáriusok Templomát qua autoritate? elfoglalta, és ha jól tudom Excellentiatoknak általatta, azután Beati possidentes.

Holot penigh Sz. Ivani Mihály uramnak se maga, se Excellentiád jussan ahoz szava nem lett volna Primo: mert az Templom reghib az Excellentiatok m. Eleinek Szőkefalvára valo bételepedéseknél; minnekélte néhai m. Sárosi János ur egy talpalatni Földet sem birt volna Szőkefalván, már fen állot az unitariusok Temploma, a mellyért is minden ot valo Acquisitumoknak Decimáját szabadságha szerent conferalta az unitarius papnak, sub ea conditione, hogy ha valaha successora azon dispositioját változtatná, eo ipso minden ot valo acquisituma után levő successioját amittálya, mint ez az magha Testamentumabol constal.

2-do: Az Templom az Erdélyi Törvény szerent az Unitáriusoké nem csak fundatiojára nézve, hanem mlgs. Exmissus Commisariusok kétszeri determinatioja szerént is, midőn A. 1669 az Reformatusok azon Templomhoz vi connumerationis pretensiot formáltak volna; mert ugyan is két versben akkori keglmes fejedelem Apaí Mihálytól exmittaltatván néhai m. commissariusok Hollerkői Haller János Consiliarius Principis, et supremus Comes Thordensis, Osdolai Kun István, supremus Comes Küküllőiensis, et Tabulae Assessor, Cseghezi Thamás supremus Capitaneus Sedis Aranyas, és Seraphin Bálint, Notarius Mediensis judicialiter a templom maradot az Unitarinsoknak és determinaltatot, hogy az Reformatusoknak építessék az unitariusok Temploma helyet közös munkával és költséggel más Templom, mely most is ugyan az Reformatusoké; mint ez me h tetszik akkori mlgs commissariatatus Actaiból.

3-tio A Templom és Parochia Unitariusoktól és Reformatusoktól acquiraltatot Fundus; sőt az mostani parochiának egy része az n. mlgs Commissarius urak eligazitások után, az unitarius esperest acquisituma, ugy az mesterségh fundusa is az unitariusok acquisituma.

Melyeket így látván Excellentiád nagy bizadalmam vagyon maghával születet kegyességhe szerént reflectal keglmesen ezen szőkefalvi unitáriusokra, és méltoztatik poronsolni juxta juris naturae dictamen: sum cuique reddi; Juris Canonici Regula: Peccatum non dimitti nisi restituatur ablatum. Excellentiád magha mlgs Hivatalyának, a menyiben summus Justitiae in Transylvania suae Sacrae Regiae Mattis Praeses,

tulajdoni, hogy az ilyen Potentiákat orvosolja; olyan dologh is az, mely dantem non gravat, accipientem juvabit. Excellentiának elég Templomi vadnak, az szőkefalvi unitáriusoknak penigh arra nagy szükséghek vagyon. Magha mlgs személyének is azon Templomnak restitutioja nagy dücsöségheére szolgál azok előtt kik foghják hallani Excellentiád kegyességét, és az igazságnak kiszolgáltatását. És a mint eddigh az egész Haza örvendezet Excellentiád szelid és Bölcs Directiojában, ezután is fogh könyörögni Excellentiád életéért. Az Isten is hoszszu étettel uri Házában s minden dolgaiban való consolatioval megh álgya Excellentiádot, mellyet midőn szivből kívánok maradok“ ¹⁾).

A Sz. Ábrahámí ezen folyamodásában megérintett események teljes megértésére szükséges tudni, hogy 1615-ben azt a törvényt hozták, hogy a mely községben több felekezet s csak egy templom van, mindenik bevett vallásból egy-egy biztos küldetvén ki, ez a commissio a felekezetek megszámlálása után adja a templomot a számosabb tagból állónak, a többieknek pedig, számok és a közös templom aránya szerént, közös erővel és költséggel építsenek új templomot ²⁾).

Nem tudom e törvényt vették-e, s ha igen, mennyiben igénybe a többi felekezetekkel szemben, de hogy az unitáriusokra rögtön alkalmazni kezdték s 166 esztendőn keresztül — legőbbször különös kijátszásokkal vagy teljes elmellőzéssel — folytatták, arra elég szomorú példánk van ³⁾. É törvéynél fogva számláltattak meg a szőkefalviak is 1669 aug. 23 án, midőn a templom, parochia és parochialis jövedelmek az unitáriusoknál hagyattak. Ugyanazon év oct. 4-én újra megjelent a commissio a reformatusok kérésére, még pedig Kun István helyett most a híres buni Bethlen János ⁴⁾, a ki az ily ügyekben nagy szerepet játszott egész életében. A templom most is az unitáriusoknál hagyatott, a reformatusok részére pedig újnak építése végeztetett, a mi egy év alatt közös erővel meg is történt. Ugyanekkor a papi telek felét is „cum omnibus appertinentiis“ a reformatus papnak ítéltek és ki is hasították, de

¹⁾ Az unit. főcons. levéltárában fasc. IV. nro. 4. sz. Ábrahámí saját keze írása datum és aláírás nélkül.

²⁾ Approb. Const. első könyv. I. rész. 1. titul. VII. artic.

³⁾ Bármely templom elvételét előleges legfelsőbb helybenhagyás nélkül II. József császár tiltotta meg, Bécsben 1781. jul. 25-én 1052 udv. sz. a. kiadott s az erdélyi főkormányzék által ugyanazon évi aug. 14-én 5930 sz. a. közzé tett rendeletével.

⁴⁾ Az apja buzgó unitár. volt, de korán elhalván, anyja ref-nak nevelte.

ezt egy szőkefalvi Elekesi Miklós nevű ember megcserélte, más helyet adott a reformatusoknak, a kiszakasztott részt pedig visszaajándékozta az unitáriusoknak oly feltétellel, hogy az unit. esperes is adjon neki Ádámoson egy bizonyos helyet cserébe ¹⁾).

A gubernator emberei által történt elvétel idejét Belényesi dec. 30-ra, Sz. Ábrahám pedig oct. 30-ra teszi. A napra nézve tehát eltérés van, de mivel Belényesi 3 évvel később írta a fennebb közlött bizonyítványt, valószínű, hogy ő tévedt a napra nézve. Az évre nézve nincs semmi kétség, mert a zsin. főtanács 1745-ben dorgálja meg a mestert állomásának a templom elvételekor történt elhagyása miatt²⁾, s ha csakugyan dec. 30-án történt volna az elvétel, a tudósítás erről nem jöhetett volna oly gyorsan fel Kolozsvárra, hogy Sz. Ábrahám még azon évben — „anno praesenti“ — írhatta fennebbi levelét.

Egyébiránt a Sz. Ábrahám kérésére nem hogy a most elvetek visszaadattak volna, ső a Sárosi János által átok alatt testált dézmát is elvették, nemcsak Szőkefalván, hanem Ádámoson is, és kapta azóta a szőkefalvi r. kath. pap. E mellett Szőkefalva a missionarius jezsuiták egyik telepe lett, honnan sorra járták a külföldmegeyi unitárius községeket, mindenütt prédikálva, az unitárius vallást nyilvánosan becsmérelve, a templomok erőszakos elfoglalását több helyt megkísértve. Az unitárius papoknak nem volt szabad legkisebb akadályt is gördíteni e nemes foglalkozás elé. Sőt a gubernium még rájuk parancsolt, hogy mindenütt lássák őket jó szívet. E térítési munkában s az itteni unitáriusok zaklatásában különösen kitűnt 1764-ben egy Csabánszki József nevű kolozsvári jezsuita ³⁾. Ennek különösen a d. szentmártoni templomra vásott a foga, de itt az esperes szavai szerint az összszegeült nép a czinteremben „jó készüllettel“ várván, nem merte a templomot megtámadni. De a hit ereje erősebb levén az unitáriusoknál a csábítás szavánál, minden mesterkedés dugába dőlt, egyebütt magokat megfészkelni nem tudták. Az igazság érdekében meg kell említenem, hogy az ádámosi papot Rác Jánost, egy különben részeges civakodó embert sikerült a jezsuitáknak mindjárt kezdetben fényes ígéretekkel átteríteni, a kit magukkal faluról falura hordoztak is, de ezen kívül

¹⁾ Főcons. levéltár. fasc. H. nro. 25.

²⁾ Gen. Prot. 1745. 42. l.

³⁾ Kénosi „Történ. adat gyűjtemény. Kézirat 165—175. l. A kolozsvári Col legium könyvtárában.

egyetlen unitárius lelket sem tudtak megnyerni. Még a mindentől megfosztott szőkefalviak is szilárdul megállottak; míg az elfoglalást fájdalmas szívvel szemlélő derék Belényesi Mihály nekik ismét templomot épített. Erre nézve is álljon itt a hálás emlékü építő nemes áldozata, a mint az 1747-ki püsp. visit. jegyzőkönyvében ¹⁾ le van írva.

„Anno 1747 die 3-tia Decemb. Generalis visitatio celebráltatván az Ádámosi unit. ekleziában, és ott compareálván tkts Désfalvi idősb Belényesi Nika Mihály uram, tőn ő kglme ilyen declaratiot: Hogy minthogy Szőkefalván az unitáriusok temploma s parochialis házai elvétettek, ő kglme Istenhez való jó indulatjából hajlott arra, hogy maga szőkefalvi nemes curiájának az első részéből s-akasztott, és conferált egy darab fundust az szőkefalvi unitaria Ecclesiának, melyre ő kglme többire maga industriájából s költségével, épített egy fedél alá Templom és Papság házat, ezt pedig ő kglme conferalta in perpetuum az szőkefalvi unitaria Ecclesiának s nem másnak“ stb.

E Belényesi Mihály, valamint utódai is, kolozsvári főiskolánk fenmaradására is számtalanszor meghozták buzgó áldozatukat.

Szőkefalvi papjainkra nyomoruságos napok következtek az elmondott esemény után. A főtanács intézkedéséből az esperesek évenként alamizsnát gyűjtöttek számukra s maguk az igazán apostoli szellemü és türelmü papok is személyesen megkeresték évenként a kolozsvári, tordai, abrudbányai, toroczkói és toroczkó-szt.-györgyi tehetősebb hiveket s csak így lehetett ez ekleziát a mult százban sok mások sorsától, a végpusztulástói megmenteni. A Consistorium a többi tenger sok sérelem mellett a szőkefalvit is számtalanszor beadta a Guberniumhoz, az országgyűléshez, de soha egyik is egyet is meg nem orvosolt.

A mint tudva van, szőkefalvi kicsiny ekleziánknak ma nincs temploma. Az időtől megviselve pár év előtt összeomlott. Azonban reméljük, hogy a buzgóság találni fog eszközöket ismétli felépítésére.

¹⁾ 144. l.

A BRIT ÉS KÜLFÖLDI UNITÁRIUS TÁRSULAT ÉVI NAGY-GYÜLÉSE.

Angol unitárius atyánkfiai f. évi május 23-án tartották meg Londonban az Essex-utcai egyházban, ez évi s ezuttal 52-ik nagygyűléseket. A társulat tagjai s barátai nagy számmal jelentek meg az ódon stylum s a vallásos bugalmat emelő imaházban, mely már oly sokszor fogadta kebelébe a szabadelvű kereszténységnek s a valódi humanizmusnak apostolait s lelkes pártolóit. Magasztos ének, emelkedett imák s Pál apostolnak az Efezus- és Galacziabeliekhez írott leveleiből kiszemelt s alkalmoszerű versek olvasása után tiszt. Gordon Sándor ur lépett a szószékbe, s Ézsaiás próféta könyve 32-dik része 8-dik v. alapján: Az adakozó tanácskozik az adakozásról, és az adakozásban előmegyen (Károli) ékes és nagyhatású beszédet mondott, melynek érdekesebb részét kivonatban közöljük.

„Ha áthelyezhetnők magunkat — így kezdé beszédét a jeles szónok — a kereszténység keletkezése idejére s kelet ama földjére, mely annak bölcsője volt, sokat okulhatnánk. És talán nem kis sélepne meg sok olyan tény, melyeket most úgy tekintünk, mint a dolgok rendes menetét, s mint a melyek tiszteletünk tárgyává lettek. A kereszténység kezdetekor szükség volt annak hitelességét s eredetét kimutatni Napjainkban, miután a keresztény vallás missiojában nagy haladást tett, s az emberi lélek tisztítására s nemesítésére való üdvös befolyása bébizonyult: nem kutatjuk azokat a körülményeket, melyek annak a világbani elterjedését elősegítették. Most sokkal gyakorlatibb és fontosabb kérdésekkel foglalkozunk. A kereszténység nem annak bébizonyításával tartja fenn igényeit, hogy eredettel bírt, hanem azzal, hogy még mindig hitelv és hatalom a világon. Az egyházak Isai (Jesse) törzséből állottak elő. A miveltség annak hatalmas törzse erején terjedt el. A hittudományok annak életnedve által virágoztak fel. A keresztény vallás sikere egyszersmind saját vesztére lesz. Nagyon sok, egymással ellenséges

viszonyban álló egyház van, melyek közül mindenik azt véli, hogy a Krisztus életét valósítja. Az ellentétes hitágazatok követői mindnyájan azt hiszik, hogy a Krisztus szellemét s tanításait teljesen felfogták, hiven követik. De a kereszténység nem kijelentett hit-tudomány, ámbár az emberi értelmet Istennel rokonságba hozta. Az nem ihletett erkölcsstani módszer, jóllehet nagy befolyást gyakorolt az erkölcsi magaviselet elméletére; nem uralkodó rendszer, ámbár átalakította a kereszténység egyházi politikáját. A kereszténység lényegében egy istenes életnek természetfeletti hatalma, mely Krisztusban nyilvánult s követői között elterjedt. Minden egyházban az ifjabb nemzedék telve van, ha nem is positive hitetlenséggel, de scepticismussal. A kereszténység az ifjabb nemzedék előtt csaknem elavulniak látszik. Krisztus előre látta nyájában a megoszlást és azért mondá: „Nem békeséget, hanem fegyvert hoztam». Ámde a rokonszenvnek és véleményeknek eme megoszlása nagyon is természetes, sőt bizonyos fokig kikerülhetetlen. Ez eléfordul minden vallásnál kivétel nélkül. Nincs két egymásután következő nemzedék, melyek örökölt vallásukat határozottan ugyanazon szempontból tekintenek, mint őseik. A mi vezénylő világosságunk amaz elv megismerésében áll, hogy az emberi természet tárgyalásánál két utat kell követnünk. Az arra való hatás gyakorolható belőlről vagy kívülről. Az kényszeríthető el-lentálló engedelmességre vagy önkéntes megadásra. Az egyik eljárás szerint azt mondhatjuk, hogy az igazság enged az értelemnek; a másik szerint pedig: az értelem az igazságnak. A esetek nagy változatosságában a gyakorlati eredmény ugyanaz lehet, de első dolog világosan felfogni a rendszerek szétágazását. A Krisztus vallásának ismertető jellege: a vélemény-szabadság. Ezt a szót „szabad“ (szabadelvű) úgy tekinthetjük, mint a kereszténység tulajdonképeni definitiojának egy részét. A kereszténység a haladás vallása, a haladás pedig megengedi a vallások s nézetek különféleségét. Az emberek jellemei annyira különbözők, hogy teljes lehetetlen egyszerre olyan szellemi gépezetet kitalálni, mely alkalmas legyen kinek-kinek gondolkozásmódjához, értelmi fejlettségéhez, s mely gyakorlati egységre tudja terelni az egyéneket. Az értelmi különbözőség árnyalatai végtelenek. Egy keresztény testület sincs annyira áthatva amaz eszmétől, hogy nézetkülönségnek, szabadelvűségnek mindig létezni kell, mint az unitarismus. Ha mi az unitárius testületet szorosan régi és modern iskolára osztanók, az azt jelentené,

hogy mi egyáltalában nem ismerjük sem a mi szabadelvűségünk szellemét, sem pedig annak tényleges eredményeit.

„Az, a mi minket néha szétválaszt, nem a vélemények önkényes ellentétességében, hanem társaságaink s tagjaink intensív egyéniségében áll.

„Ha akarnók se tudnók magunkat két táborra osztani. Isteni tiszteletünk formái, egyházi intézményeink anynyira saját egyéni teremtményeink, hogy semminemű egyformasági acta se tudna minket öszszetartani. Valamely határozott, előirt hitcikkely elfogadásnak a megkisérlése pedig azonnal visszahatást szűlné. Ama gyakori kérdésre, hogy mi az unitárius, azt feleljük: olyan egyén, a ki magának határozott álláspontot gondolt és vivott ki, s még a közönséges igazságot is nem közönséges módon fogja fel. Közöttünk nincs senki, ki meg ne érdemelné tiszteletünket az igazság keresése után való lelkiismeretes, komoly és buzgó törekvéseért. Ha valaki az unitarizmust ismerni, annak erejét, ígérétét érteni, haladásának természetét valósítani s szívósságának mély titkát felfedezni akarja, annak az unitarizmust követőknek nemcsak egy secretájával kell megismerkednie“. Ezután szónok hosszasán fejtegette az angol unitáriusok között korábban kifejlődött nézetkülönbséget a Krisztus személyét illetőleg. „Hogy miért retten meg egy trinitárius anynyira mikor azt hallja egy unitáriustól, hogy Krisztus „ember“ volt, az az oka, mivel kérdező az embert szent Augustus és Calvintól örökölt dogmák alapján úgy tekinti, mint ki bűnben született, szívből és testből megromlott nyomorult teremtés és az ördögnek prédája. Az unitárius az „ember“ szó alatt azt érti, hogy az Isten gyermeke, az ő bölcsességének és szeretetének sarjadéka. Míg a régebbi unitáriusok az emberi természetből emelkedtek Istenhez Krisztus útján, addig az unitarizmus újabb fejlődése a kiindulási pontot nem az emberben, hanem máshol keresi. Az gondolatát és figyelmét az Isten természetére irányozza. Istenről inkább úgy beszél, mint a világegyetemben levő immanens szellemtől, s nem mint atyától; inkább az ő törvényéről, mint gondviseléséről; s végre inkább az ő örökkévaló jóságáról és titkos szellemi vezetéséről, mint különös segélyéről és személyes közlekedéséről“. Szónok beszédét avál a komoly felhívással zárta bé, hogy testvéries egyetértéssel és öszszhangzattal egyesítsék a Channig és Parker nézetkülönbségeket s álláspontot, s hangsúlyozta, hogy az egység valódi alapja a Krisztus élő szelleméhez való szilárd ragaszkodásban található fel“.

A feszült figyelemmel hallgatott hitszónoklat után a bezáró hymnus éneklése alatt szokás szerint pénzgyűjtés volt a társulat pénztára gyarapítására, mi 390 forintra ment. Mire rövid időre eloszlottak. Kevés időköz után ismét öszszegyülvén, az imaházban, Lupton József ur, a társulat fáradhatatlan és áldozatkész derék elnöke meleg szavakkal üdvözölte a tagokat s örömét fejezte ki a társulatnak a lefolyt évben teljesített nagymérvű és sikeres munkássága felett. Egyszersmind felhívta figyelmét a tagoknak, hogy mint egy nagy vallásközönségnek képviselői, ezután is teljes erejükkel járuljanak a társulat pénzügyi oldalának támogatásához, hogy így jövőben is szép eredményeket mutathassanak fel. Ezután következtek a különféle jelentések.

A pénztári kimutatás szerint a lefolyt évben a bevétel 84,240 frtra ment, a kiadás pedig 79,152 frtra. (Ez mind magán adakozás útján jött bé).

A társulat titkára, a kitünő miveltségű Ireson Henrik ur, egy részletes és terjedelmes jelentést olvasott fel az associatio egy évi működéséről. A választmánynak a volt a célja és törekvése, hogy mindenütt az unitárius ügyek iránt buzgalmat és tevékenységet keltsen. E végből a missionarius társaságokat segélyezte. Az ország különböző helyein egyházakat alapítottak s több új templomot építettek.

Skóciában, hol az unitárius elvek nagy mérvben terjednek, 8 helyen tartanak isteni tiszteletet, melyek közül 6 szintén segélyben részesült. Nagy figyelmet keltettek, különösen Wicksteed urnak több városban tartott jeles felolvasásai.

Irlandban is tetemes segély adatott a szükséges helyekre. A katholicismus eme fészékében nagyon kezdik becsülni és tisztelni az unitárius elveket s szép mező ígérkezik tevékenységünknek.

Walesben szintén nagy segélyt nyújtottak. Lampeterben egy díszes templomot építettek a jubileumi alapból.

A belföldi missiót illetőleg, a választmány azt a hó óhaját fejezte ki, hogy a helyi társaságok, valamint egyesek, jövőben is ugyanaval az apostoli buzgósággal terjesztik a szabadelvű nézeteket s felvilágosult unitárius elveket.

Külviszonyainkat illetőleg — mondá a titkár — barátságos öszszeköttetésben voltunk a más országbeli hitrokoninkkal.

Franciaországban még a református egyház (reformed Church) válsága nincs bevégeződve. A szabadelvűek jól tudják,

hogyan az angol unitáriusok rokonszenveznek velök nehéz helyzetükben, de tényleges segélyben részesíteni mindaddig lehetetlen, míg egy hitközséggé nem akakulnak; mert csak így tarthatják fenn függetlenségöket s lehetnek állandóan szabadok.

Hollandia és Németországban a választmány meglegeklődéssel tekintette a szabadelvi vallásos mozgalmakat, és sajnálatát fejezte ki, hogy a „Protestantenbond“ szivélyes meghívását nem viszonzhatta egy a múlt évi gyűlésökre küldött képviselő által. A németországi „Protestantenverein“ évi gyűlésén, Heidelbergben, Poynting ur képviselte a társulatot s érdekes jelentést tett a gyűlés folyamáról.

Magyarhoni hitrokonainkkal is fentartottuk barátságos viszonyunkat. Azt a testvéries érdekeltséget, melyet magyarhoni atyánkfiai irányában állandóan tanusítunk, hálás és elismerő szavakban fejezte ki egy levélben Ferencz József püspök ur, kít a múlt ősszel választottak a nagyérdemü és köztiszteletben álló néhai Kriza János helyébe. Már említve volt, hogy a boldog emlékezetü Kriza püspök arczképével tisztelői és barátai társulatunkat megajándékozták. Nem szükség mondanom, hogy ez emléket ama jeles férfinak, ki sok éven át társulatunkhoz intézett gyakori és szivélyes leveleiben oly érdekesen adta elő az erdélyi unitáriusoknak viszonyait, mindnyájan hálás tisztelettel fogadják. A sz.-keresztruri iskola bevégzéséről egy jelentés jött, mely bizonyára érdekelni fogja azokat, kik arra adakoztak.

Milánóban Bracciforti ur lelkes apostola az unitárizmusnak. Minden vasárnap unit. isteni tiszteletet tart. Ide is küldötünk segélyt.

Islandban is nagy lelkestüléssel fogadják elveinket. Reykjavikban Jochumsson ur minden második vasárnap nagy hallgatóság előtt tart isteni tiszteletet. Őt is részesítettük pénzsegélyben.

Az amerikai unitárius társulattal is élénk levelezést folytattunk. A legszorosabb és testvériesebb barátság fűzi a két rokon társulatot egymáshoz.

Australiával és Indiával szintén összeköttetésben voltunk. Itten is elveink, nézeteink szélesebb körben kezdenek terjedni.

A madrasai egyház részére is adtunk segélyt. Ez ekklezsiába a jótékonyágáról ismeretes Carpenter kisasszony saját költségén egy tanítót alkalmazott.

Könyv- és tract-osztály. A mult októberi tanács-ülés utasítása folytán a választmány több jeles művet és számos tractot (értekezés) adott ki mérsékelt áron. Ezekből, különösen tractokat, nagyon sokat osztott szét ajándékol. A társulat szíves háláját fejezi ki több hölgynek és uraságnak becses könyv- és kép adományaikért, melyekkel a társulatot megajándékozták.

A jelentés és számadás helyeslése s kinyomatásuk meghatározása után elnök javaslatba hozza, hogy a gyűlés fejezze ki örömét s kellemes benyomását ama testvéries érdekeltségért s üdvözletekért, melyeket a németországi „Protestantenverein“; hollandi Protestantenbond; a magyar unitáriusok E. K. Tanácsa és az amerikai Unit. Társulat ez évi gyűlésükre küldött leveleikben nyilvánítottak; továbbá jelentse ki, hogy mennyire örvend Fretwell János ur jelenlétének is, ki az említett társulatok közül többeknek képviselője. ¹⁾ E javaslat általános helyeslésre talált. Spears ur is örömét fejezvé ki Fretwell urnak az Egyesült Államokból való visszatérése felett, azt mondá, hogy a társulat senkinek sem tartozik akkora hálával, mint Fretwellnek, ama nemes szolgálataiért, melyek által igyekszik egygyé olvasztani a világon levő mindazon különböző egyházakat, melyek az unitárius hitelveket vallják.

Fretwell megköszönve a complimentet, azt mondá, hogy amaz országokban, melyeket meglátogatott, őtet nem úgy fogadták, mint egyént, hanem mint az angol unitáriusok képviselőjét. Rólunk következőleg nyilatkozott: „A magyar unitáriusok méltók rokonszenvünkre, mert a világon sehol sem nyilvánul oly nagy mérvben a kereszténység és megbocsátás szelleme, mint köztük.“

Egyebet mellőzve, még csak azt emlitem meg, hogy az elnöknek a társulat irányában tanusított nemes buzgalmát s meleg érdeklődését Freckelton ur megható szavakban köszönte meg. Lupton ur, kit e sorok írójának személyesen is van szerencséje ismerni, meg is érdemli azt a közszeretetet s általános becsülést, melyet angol hitrokonink irányában tanusítanak. Vajha nekünk is lenne sok ilyen buzgó s áldozatkész emberünk!... Fájdalom, közöttünk sokan tiszteletet várnak érdem és nemes tettek nélkül is. — Lupton ur köszönetnyilvánítása után a gyűlés e napon bevégeződött.

¹⁾ Az E. K. T. is őtet kérte fel, hogy képviseljen minket.

Másnap, csütörtökön újból nagyszámu közönség gyült össze a már említett imaházban. Az érdeklődés annál nagyobb volt, mivel két felolvasás volt kitűzve az értekezletre (Conference) Az első felolvasást tiszt. Odgers ur tartotta a következő tárgyról:

A vallásos élet és hasznosság emelésének lehetősége egyházainban. Felolvasó azt óhajtáná, hogy az egyházak legyenek inkább a tagok szükségéinek s vágyainak (aspiration) kifejezői, mint e vagy ama tudományos iránynak képviselői a világ előtt. A vallás gyakran abban az arányban veszít belerejében, hatályosságában, a mennyit nyer külterjedelmében. Az unitárius egyházakban gyakran hiányzik a hasznosság és vallásos élet, mivel elhanyagolják a vallásos eszmék és beszéd művelését. Az emberek vallásos gondolataikat, nézeteiket és aspiratióikat eltitkolják egymástól és papjaiktól, s aztán mégis csudálkoznak, hogy papjaik nem mondanak gyakorlatibb beszédeket s nem adnak az ők egyéni helyzetökhöz illőbb tanácsokat. A vallásos dolgokat illetőleg, a mi egyházainkban nekünk szükségünk van több nyíltságra; a pap és hallgatói között pedig gyakoribb érintkezésre. Odgers ur kijelentette, hogy az ő célja nem a volt, miszerint szabályokat alkotson vagy rendszereket ajánljon, hanem csak a papi működése alatt észlelteket akarta elmondani. Megvitatás végett a következő három kérdést tette fel:

1. Lehetséges-e több sikerrel a mi egyházainkat a vallásos érintkezés központjává tenni?

2. Lehető-e a laicus-elem közreműködését előnyösebbé tenni a rendes isteni tiszteletekre, vagy fejleszteni egyes gyülések által?

3. Lehető-e valamely eszköz által oda hatni, hogy maradandóbb vallásos ösztönt és érdekeltséget ébreszszünk ekklezsiáink ifjabb nemzedékében?

A feltett kérdések élénk vitára adtak alkalmat, melyben nők is tevékeny részt vettek. A vitában részt vettek közül mindenik érdekesen beszélt el a maga tapasztalatait. Elvégre is a legfőbb az, hogy az ekklezsiáknak és papjaiknak szorosabb öszszhangzatba és kölcsönösebb érintkezésbe kell egymással jöniök. Ime angol unit. atyánkfiai, a pap és hallgatói közt levő viszonyt még szorosabbá akarják fűzni, s a vallásos életet még inkább éleszteni, holott tapasztalatból tudjuk, hogy mind a kettő meglepő közöttük. Hát akkor mi mit mondjunk a mi erdélyi ekklezsiáink és papjai

közi viszonyról s vallásos életünkről?!... Óhajtható lenne nálunk is főtanácsainkat ilyen üdvös gyakorlati kérdések megvitatásával élénkebbé tenni, s ezt még a legközelebbi főtanács alkalmával bé lehetne hozni. A második felolvasó Rawson ur volt, ki azt fejtegette, hogy: Érdemes-e kisebb ekklézsiáinkat fenntartani? Felolvasó szerint Nagy Britániában és Irlandban, mintegy 300 unit. kisebb ekklézia van, melyek kizárólag missio jelleggel bírnak. Az ő nézete szerint ezeket érdemes, sőt szükséges fenntartani, mert a tapasztalat azt bizonyítja, hogy gyakran a szerény és egyszerű meeting-házakból értelmes, önmagukban buzgó egyének, s a beszéd- és gondolat-szabadságnak buzgó apostolai kerültek ki s népesebb városainkban kitünő emberekké váltak. E tárgyhoz is sokan hozzászóltak.

Este 6 órakor a társulat tagjai s barátai újból rendkívül nagy számmal sereglettek össze a cannon-utcai szálloda nagy halltermében tartandó sóirée-ra. Teázás után elnök a gyűlést megnyitván, nagy lelki örömmel említette fel, hogy a jelenlegi egyike a legnépesebb és legfényesebb gyűléseknek, melyeknek eddigé tanuja volt. Lelki megelégedéssel érintette a tagok nemes aldozat-készségét, mely a társulat céljai elősegítésére oly nagy mértékben mutatkozott. És ő meg van győződve a felől, hogy ha még egy második felhívás történnék, épen a val a készséggel járulnának a pénztár gyarapításához. De lehetne-e ez máskép most, midőn a különböző egyházakban annyira sovárognak amaz igazságokat, melyeket az unitárius sajtó, szónokok és felolvasók terjesztenek? Most, midőn az unitarismus honunkban hatalom kezd lenni*), hogy ne áldoznánk teljes erőnkől annak felvirágzására, s hogy ne támogatónk annak organumát, az unit. társulatot? (Zajos tetszés).

Ezután tiszt. Crosskey ur a brit és külföldi unit. társulat virágzását köszöntette fel. E kellemes kötelességet — mondá — a legbensőbb jóindulattal s bizalommal teljesíti, mert a társulat nemes functiót végez; s mert annak működése szebb és magasabb jövőt ígér még a multnál is. A társulat mult történetét oly nagy és nemes szellemek lengik át, hogy azok biztosítékai lesznek a jövőnek is. Mikor tőle azt kérdezik, hogy mit jelent az unitárius név, csak a társulat multjára utal, (mely keletkezésekor s

*) Eszméink, elveink, ugy a tiszta krisztusi elvek minden országban hatalmasan terjednek. Az emberek csak az unitárius elnevezéstől idegenkednek még. — Szerk.

azután is egész pályafutása alatt állandóan a polgári és vallásos szabadság zászlóvivője volt. A mi a vallás és tudomány közti viszonyt illeti, ő biztosan meri állítani, hogy a királyságban egy unit. szószékről se szónokoltak a tudomány haladása ellen (zajos éljen). Darwin a természettudomány Newtona, s míg az ő elméleteit az egész országban „hitetleneknek“ nyilvánították, addig az unitáriusok úgy nyilatkoztak: mutassa ki azoknak igazságát, s azonnal egy részét fogják alkotni a mi vallásunknak. Az unitáriusok nem szeretnék atheismussal gyanúsítani a magyogó elmét, mert a természet minden ténye isteni igazság.

Szónok továbbá kiemeli, hogy a társulat működését a legmélyebb vallásosság jellemzi; az olyan vallást terjeszt, mely az embereket Istenhez közelebb hozza s a világot mennyei békéhez hasonlóvá teszi. Elvégül buzdítja, hogy ezután is haladjon ugyanazon irányban, mert a kecsegtető jövő s a biztos siker nem fog elmaradni (zajos éljenzés). Hely szüke miatt mellőznöm kell a többi szebbnél szebb beszédeket, mik ez után következtek. Az előbbi köszöntőre a társulat titkára válaszolt. Carpenter tanár az innepély szónokait éltette s mondott köszönetet szívélyes szolgálataikért. Chignell tiszt. ur a jövőbe vetett reményről beszélt igen szépen, s beszédét így végzé: „Ha jövőben valamikor, új vallást kell plántálni, annak a tudománnyal és a természet törvényeivel összhangzatban kell lennie. Az unitáriusok előtt a jövő kapuja tárva áll s épen ezért hirdetniök kell szabadelvü s felvilágosult vallásukat“— (zajos tetszés).

Ezután az elnök a társulat nevében a távolból jövő vendégeket üdvözölte. Erre Howe Julia, mivel amerikai írónő hosszabb s általános tetszést nyert beszéddel válaszolt. Parker Tivadarról azt mondá, hogy „az ő szelleme, mely a legmélyebb vallásos hitet a legmerészebb bátorsággal egyesítette, rendkívüli befolyást gyakorolt Amerikában a vallásra.

Végre Black ur az egész világ „polgári és vallásos szabadságáért“ köszöntött s egyszersmind az elnöknek mindnyájok nevében elismerést és köszönetet nyilvánítva, egy hálaadó imával bezárta a gyűlést, melynek közönségét közbe-közbe megható karének gyönyörködteté.

Kovács János.

ÉSZREVÉTELEK EKKLÉZSIÁINK TŐKEPÉNZZEIRŐL.

LŐFI ÁRONTÓL.

Rédiger Géza, tanár Kovácsi Antal és Barabás Lajos uraktól, e tárgyra vonatkozó nézetek és elvek közlése, kétségen kívül, egyházunk iránti meleg érdeklődés és jó indulat következményei. — E tárgy valóban oly fontos, hogy minden egyházra nézve életkérdés; s épen ezért hiszem, hogy minden egyház, mely tőkepénz előteremtéséről gondoskodott, nem hagyta figyelmen kívül annak kezelésére vonatkozó szabályokról is gondoskodni; mint nem mulasztotta el az egyházi képviselő tanács, mint felügyelő testület intézkedni, hogy minden ily lehető tőkepénz bétáblázott fekvő birtokkal legyen biztosítva a tulajdonos egyház számára. E célra kötelezvényi mintát is szolgáltatott minden egyház számára.

Van tehát, hitem szerint lenni kell, minden tőkepénzt kezelő egyháznak keblileg megállított alapszabálya a kezelésre vonatkozólag; van felsőbbségileg gondoskodva arról, miként legyen az biztosan elhelyezve.

Ez így jól is van, mert az egyháznak nincs tisztább jövedelme a mérsékelt kamatnál, s tőkéje sehol és semmiben nincs jobban biztosítva, mint tehermentes fekvő birtokkal.

Hogy kinél helyezze el akár magános, akár testület tőkepénzét, ezt véleményem szerint meghatározni nem lehet. Kölcsön csak a kérőnek lehet adni. A fekvő birtokkalt biztosítás szem előtt tartásával védve lesz minden egyház azon eshetőségtől, hogy tőkéje mint szintén annak kamata is veszélyeztetve legyen.

Tanár Kovácsi Antal ur véleményét épen megfordítva osztom — ugyanis legbiztosabb a fekvő birtok. Az értékpapirokkal való elbánás, a székelyföldön, hol nem is igen ismeretesek, fáradsággal és költséggel lenne összekötvé; mert azokat a községben bevásárlani, valamint értékesíteni nem lehet. Így állunk a takarékpénztári kezeléssel is, távol levén egyházainktól, az ott jövedelmezhető tőke százalékának egy nagy részét felelemészténé a fuvar és papi díj.

Legtisztább, s véleményem szerint legnagyobb jövedelmet biztosít az a kezelés, a mely legkevesebb kiadást von maga után.

Merőben elvetendőnek találom azon véleményt, mely e tárgyra vonatkozó mindhárom cikkben, kiválólag Barabás Lajos uréban, oly határozottan s önmagával ellentmondólag nyilatkozik, „hogy egyházaink tőkái magára az egyházra s annak egyes tagjaira áldás helyett átok“.

Szegény Magyarország, szegény édes hazám! Ha a közös vagy önálló bank felállításával (mely utolsó mellett az egész ország helyeslő véleménye nyilvánul) ily értelemben oly gyilkoló fegyvert adnál édes gyermekeid kezébe, melylyel végpusztulásuknak teljes érzetében saját szívök véréért kellene ontani!

Ugyanis például állít fel egy egyházat, mely önkéntes adakozásból templomot, tornyot, harangot, orgonát, papi és tanítói lakot állított elé; s 16 évtől kezdve 5042 frt és 40 kr. 10°/_o kiadott tőke és annak kamataiból nem tud felmutatni semmit; sőt csaknem e miatt a 130 kalongya kepe 85-re olvadt le; s az egyház tagjai elszegényedtek“. Kérem: ha sem tőkét, sem kamatot nem törlesztettek az illetők, ez a nem fizetés mikép tudott oly elszegényítőleg hatni azon egyház tagjaira? Erre, e sorok íróját egy egyszerű egyházi tag figyelmeztette, s feljegyzém azért, ne törekedjünk önróvásunkra nagyokat mondani, mert nem szorult még népünk oly gyámsági kezelés alá, mely mint kiskoru árva saját helyzetét felfogni és felismerni ne tudná; mert a nép csak akkor folyamodik kölcsönért, mikor elkerülhetlen szükség kényszeríti, vagy saját életmódjának könnyebbitésére mérsékelt százalék mellett juthat pénzhez.

Ha vannak egyesek, kik veszni indultak, más útat és eszközt kell választani ezek megmentésére; de azzal, hogy az egyház pénzét tőle elvonjuk, csak végpusztulását siettetjük, mert annál hamarabb esik a szivtelen uszorások öldöklő körmei közé. S ha oly öldöklő méreg az egyháztól kölcsön vett pénz a mi egyes hit-rokonainkra nézve, emberileg cselekednénk-e akkor, ha ezen mérget másoknak osztogatnók biztos vesztesükre?

Felhozzák azt is, hogy egyházaink közül némelyek 20, 25, 40 sőt 50°/_o-ra kölcsönöznek. Ha így van, ez tulság s minden esetre nyomasztólag s végre szegényítőleg hat, az bizonyos; de ne legyenek az egyházak szivtelen uszorások, s ne törekedjenek hirtelen gazdagulni, mérsékeljék mind a kamatlábat, mind kiadásait.

A mit vagy feledtek, vagy szándékosan mellőztek cikkirók, ide jegyzem a magtáraknál divó százalékot, mely tudomásom szerint sehol sem kevesebb 25%-nál. Valyon ez jótékonyan hat-e egyházaink egyes tagjaira?

Az ily kérdések szellőztetése véleményem szerint felesleges, mert több kevés jövedelemmel rendelkező egyházainkban a százalékot hitbuzgó népünk önkénytesen maga emeli s szívesen hordozza, azon tudattal, hogy ez által egyházának jövőjét biztosítja; ugyanezt mivel a magtári intézményekkel is. Azért buzgalma lomhasztására, egyházára és magára veszélyes eljárásoknak s átoknak keresztelni csak azok róvására lehet, kik ezeknek életbeléptetésére buzdítólag szoktak eljárni az egyházak élén.

Osztom azon véleményt, hogy a kezelésben hiány van. De itt se állitanám első sorban szégyen-polczra a környéki vizsgáló széket. A sarkalatos intézkedés az egyházi főtanácsot illeti.

Mondja ki tehát törvényül: minden egyházban, annak minden lehető jövedelmeiről a számoló felelős. Legyen a vizsgáló székek szigorú utasításul adva, hogy minden számadás megvizsgálása alkalmával a pénztári maradék a vizsgálószék által számláltassék meg, a fel nem mutatható pénzkészletért a számoló haladéktalanul kereset alá vonassék.

Emliti Rédiger Géza ur, hogy az egyházi képviselő tanács által kiadott kötelezvény érvényen kívül helyeztetett sok helyen. — Mi jogon lehetett ezt tenni, nem tudom; de ha való, köteleztessék minden egyház annak egész kiterjedésében való elfogadására és azonnali életbeléptetésére. A mai kalmárvilágban biztosabb, jótékonyabb egyházaink tőkéi elhelyezésére, biztosítására nincs, mint a tehermentes fekvő birtok általi bétáblázott biztosítás, melyet semmi szín alatt sem lehet kijátszani.

EGYHÁZI ÉS TANÜGYI SZEMLE.

Folyó évi június 3-án Rómában IX. Pius pápa püspökségének 50-dik évfordulóját ünnepelték meg nagyszerűen. Maga az ünnepély tárgya, a püspöki hivatalnak 50 évig viselése, rendkívüli; hogy ezt épen IX. Pius érte meg, ki a pápai székhelyben is 31 év óta ül, az még rendkívülibbé tette ez ünnepgyt.

Seregelték is a világ minden keresztény országaiból papok, főpapok, urak, nők és polgárok nagy számmal az agg főpap üdvözlétére s hódolatuk bemutatására. A viszontagságok, melyeket IX. Pius pápa átélt és az ő rokonszenves egyénisége emelték a kegyeletes közérzést iránta. Az ajándékok s kincsek értéke, miket a világ ez alkalommal a pápa lábaihoz rakott, kiszámíthatlan. Hoszszu célt pályáján alig volt dicsőbb napja Piusnak ennél, talán még az, midőn 1848-ban a nemzeti reformok élére állva, a nép által a haza atyjaként üdvözöltetett. Mily különböző volt az akkori s mily különböző a mostani pápa! Pedig ugyanazon személy és pedig csalhatatlan! A mit akkor kihirdetett, azt most kárhoztatja; a nemzeti mozgalmakért, reformokért, haladásért 1848-ban IX. Pius is lelkesült, most gyűlöl mindent, a mit az említett fogalmak jeleznek. Bizony nagy tanulság ez arra, hogy mi az a csalhatatlanság. De tanulság a mostani június 3-ki ünnepély pompája arra is, hogy a pápa lelki fejedelmi dicsősége nem függ attól, hogy ő egyszersmind világi fejedelem-e? IX. Pius sok ideig ült világi tronuson is, de anyagi hódolatot, oly kegyeletes ragaszkodást nem tapasztalhatott soha, oly fenséges magasságban a hívő világ előtt nem állott soha, mint most, midőn fogolynak mondja magát.

Pedig a mostani pápai udvar egyház-politikáját a katolikus világ nagyobb része, és pedig a miveltebb része nem helyesli, — és mégis oly szent nimbusz, oly mesés dicsőség környezi a pápát. Minő állást foglalhat el a kath. világ feje egykor, ha mérsékelt hajlamot fog mutatni a kor-szellemmel való bölcs megalkuvásra, a nemzetek s tudományos miveltség jogos követeléseire!

Franciaországban és Németalföldön bizonyos ultramontán mozgalom mutatkozott oly irányban, hogy a pápa világi uralma helyreállítása érdekében a kormányok actiót kezdjenek. Mind a két ország kormánya azonban kijelentette, hogy ily szándék nem forog a fejében. Ezt a hobortos eszmét nem először s nem is utoljára halljuk most, némely rajongóknak kegyes sohajtozása az, mely a világ rendes haladását nem zavarja meg.

A budapesti kath. casino elbusulván magát, feliratot intézett gr. Andrassy külügyminiszterhez, mint jó katolikushoz, kérvén, hogy tegyen már valamit a fogoly (1) pápa érdekében. Gróf Andrassy hihetőleg kedélyesen fogadta a bús hangú feliratot. Tisza belügyminiszter pedig megizente az említett casinonak, hogy maradjon a maga hatáskörében s ne politizáljon, mert különben beárja a casino ajtaját.

Borzasztó dolgokat tett közzé közelebről az angol kormány a muszka civilizáló eljárásáról a lengyel egyesült katolikusok irányában. Consuli jelentések szerint kozákok szállják meg az oly vidékeket, hol egyesült katolikusok laknak, kirabolják a népet, korbácsütésekkel kényszeritenek öreget, nőt, gyermeket az igaz orthodox vallásra, melynek pápája a czár, — a makacsabbakat halálra kinnözzák. S ez az istentelen barbárság, mely Európa más országaiban csak a régi sötét századokban történhetett, most foly Muszkaországban, azon nép által hajtva végre, mely most erőszakkal tör más népek felszabadítására! Bizony hosszú tüdő az isteni gondviselés és sok gyalázatot eltűr az emberek gyávasága.

Hazánkban ez alkalommal három nevezetesebb és örvendetes dolgot jegyezhetünk fel.

Egyik az, hogy a magyar kath. püspöki kar „rendszerabályokat, tanterveket és utasításokat állapított meg a magyarországi latin- és görögszertartású római katolikus népiskolákra s tanító-képezdékre nézve,“ — s azokat az 1868. évi XXXVIII. és az 1876. évi XXVIII. törv. cikkekkel, mint a népiskolákra vonatkozókkal együtt egy gyűjteményben kiadta.

A püspöki kar egészen az említett országos törvényekre helyezkedve, szervezi a kath. iskolaszékeket, tanfelügyelői s minden püspöki megyében egy-egy főtanfelügyelői hivatalt. Ezek teendőit az orsz. törvényekkel összhangzásban állapítja meg, valamint a tan-

terveket s rendtartási szabályokat is. Ezen munkálataival a püspöki kar bizonyára nagy szolgálatot tett az országos népoktatás fejlődésének s növelte hazafias érdemeit, midőn az orsz. törvények iránt e tekintetben minden irányban teljes tiszteletet tanusított. Legfennebb arra nézve lehetne észrevételt tenni, hogy a püspöki kar a kath. tanítókat mindenütt külön kath. tanítói egyletekben kívánja szervezni. Felekezeti szempontból ugyan ez is igazolható; de a tanítók s a népoktatás ügyének egyetemes, magasabb szempontjából lenne óhajtandó, hogy a népiskolai tanítók tankerületenként felekezeti különbség nélkül szervezkednének országszerte.

Másik örvendetes esemény, hogy a magyarországi helv. hitv. egyetemes zsinat létrejövésére is ma már kilátás van. Ez alkalommal maga a tiszántuli egyházkerület tette az indítványt tavaszi gyűléséből. A többi kerületek, úgy látszik, készséggel fogadják e nagy fontosságú meghívást s már is hozzá kezdtek az előkészületekhez. Mi örvendünk annak, ha egy hazai protestans felekezet az egyes részek tömörülése s közös érintkezése által új erőt nyer s valódi missiója felé hathatósabb uton és módon törekszik előre menni.

Harmadik örvendetes feljegyezni valónk az, hogy az orsz. izraelita rabbi-seminarium annyi vajadás után már a megvalósulás pontján áll. A vallás- és közoktatási miniszter e célra a fővárosban egy szép kétemeletes épületet építtetett az orsz. izr. alaphól, az első emeleten — a terv szerint — a rabbi-seminarium, a másodikon az orsz. izr. tanító-képezde lesz elhelyezve. Ez utóbbi intézet eddig is fennállott, a seminaryum szeptemberben fog megnyitni jeles tanárokkal. Ezután lesz tehát a hazában egy intézet, melyben hazai szellemben és megfelelő képzettségű izr. rabbik neveltetnek, kik által lassanként kiszoríttatnak a Galicziából s Orosz-Lengyelországból beözönlő tudatlan, bigott rabbik, kik nyelvünkől egy betűt sem értettek s hazai viszonyainkat legkevésbé sem ismerván, itt mint idegenek működtek, inkább rontottak, mint építettek. — Az orthodox zsidók egyelőre lehet, hogy idegenkedni fognak az új seminaryumtól s az onnan kikerülő miveltebb izr. rabbikról; de a világosság idővel utat fog törni magának ezek közt is természetes hatalmánál fogva. Mi bizonyosnak tartjuk, hogy az új izr. seminaryum nagy hatással leend a magyarországi zsidóság miveltségi előhaladására s hazafiasabb szellemben való gyarapodására.

Bny.

AZ UNITÁRIUSOK KÖNYVNYOMDÁI ÉS AZOK KIADVÁNYAI.

SIMÉN DOMOKOSTÓL.

A mig Guttenberg a könyvnyomtatást a 15-ik száz közepén fel nem találta, s ez által az emberiségre kiszámíthatatlan és megbecsülhetetlen hasznot és áldást nem árasztott, addig a kutató ész meg volt kötve, a tudomány egy rend kizárólagos kirtoka volt a zárdák mohos falai közt. A könyvek előállítására részint a pergamen drágasága, részint azok leírása miatt borzasztó sokba kerülén, *) egyesek csak mesés áron juthattak könyvek birtokába és így a tudomány nem igen terjedhetett.

A könyvnyomtatás feltalálásával a tudományosság terjedését, általánosodását gátló anyagi akadályok megszűntek ugyan, a kutató ész lelkének tápot nyerhetett, a könyv olcsóbb lett, s minden tudomány-kedvelő hozzájuthatott annak forrásához. De még mindig hiányzott valami, a mi a tudományosság terjedését teljesen lehetővé tegye, a lélek magasra törő röptét elősegítse, a kutató buvárkodásainak eredményét, lelkének szép és nagy gondolatait, eszméit megmentse és az emberiség közkincsévé tegye.

A mit a sajtó a 16-dik száz elejéig nélkülözött, t. i. a szabadságot, azt megadta a reformatio. A reformatio az ember lelkét az egyház bilincseiből kiszabadítván, azt felemelte, a hitélet mezején egyként érző és gondolkozó hitrokonokat erős kapocscsal fűzte össze, bennök a törekedést serkentette, s általuk oly irodalmakat teremtett, a melyek az egyes nemzetek nemzeti értelmességét fejleszték s fennmaradását biztosították.

E tekintetben mindenesetre Némethoné a kezdeményezés di-

---

*) Bod Péter Erdélyi Fénikse 15. l. így írja le ezt:

Igy sok száz esztendőök folyása rendiben,
Mindent kézzel irtak nagy kötés könyvekben,
De minthogy munkás volt, volt oly drága böcsben,
Hogy minden szegénynek nem juthatott ebben.

csősége. De fajunk jóra való értelmi erejénél fogva Erdély csakhamar követte Némethont. A mint a reformáció magasztos eszméi hazánkban terjedni kezdettek, papjaink nem csak a szószékről hirdették az emberiség lelki felszabadulása evangéliumát, hanem mint írók és nyomdászok is működtek hitők és nemzetiségük szent ügyéért. Azonban miként minden nemes ügynek szokott ellensége támadni, úgy a szabad szólásnak és szabad nyomtatásnak is magában a reformált egyházban állott elé hatalmas ellensége Melius Péterben, ki a „háromságtagadókra nehezedett, papjaikat elüzte, könyveiket égette“ *). Ez üldözés ellenében az unitarismus, segítve az 1568-ki tordai országgyűlés által, megmentette a szólás és sajtó szabadságát, kijelentvén, hogy a „lelkiismeret teljesen szabad és az semmire erőszakkal nem vitethetik.“ Ilyen formán hazánkban egy nemzeti fejlődésünket előmozdító hazai irodalom biztosítása ennyiben az unitarismus vívmánya. Annak érdeme a sajtó és vallás szabadságának ezelőtt háromszáz évvel való létesítése, érvényesítése.

Sokan az unitarismust a reformatio késő szülöttének, bizonyos ujtás-vágy és túlbuzgó speculatio által létre hozott iránynak tekintik. S ennek következtében a többi apró ker. felekezettel egy kategóriába sorozzák. Pedig nincs igazuk. Az unitarismus lényegileg nem a reformatio szülötte, hanem felelevenítése ama tiszta evangéliumi igazságoknak, a melyek az ős kereszténység lelkét elevenítették, s a melyek — a mint az őszszekötő szálak mutatják — néha-néha még a sötét középkorban is felcsillámlottak, az új korban pedig, annak erjedésével, felelevenedtek, tömörültek és új alakot nyertek. Még pedig nem későn, hanem a reformatio után azonnal, a mint ezt a Hetzer, Denck, Savoyai Claudius, Campanus, Servét és más unitáriusok működése bizonyítja. Fő jellemvonása az, hogy soha, sehol és senkire erőszakkal nem kívánt hatni. Csupán a megismerés és meggyőzés fegyverét használta. E végből a hol csak terjedt, azonnal iskolát, nyomdát állított, ismeret-terjesztő, felvilágosító iratokat, nyilvános vitákat tartott, hogy mindenki maga győződjék meg az igazságról. Így volt ez Lengyelhonban. Így volt különösen Erdélyben, hol már az unitarismus hajnalán egyszerre három könyvnyomdával rendelkeztek eleink. Ez által az unitarismus hatalmas terjedést vett ugyan, de e mozzanat nem kis mértékben folyt bé a 16-ik században arra is, hogy a magyar nyelv az állam

*) Szilágyi S. Erdélyi országgy. emlékek II. köt. 257. l.

életében virágzóbbá legyen, nemzetiségünk megszilárduljon a hit-tudomány fejlődjék, emelkedjék, e mellett a tudományok többi ágai lendületet nyerjenek, s bérczes hazánkban oly virágzó nemzeti irodalom keletkezzék, a melynél gazdagabbat, szebbet és jelentékenyebbet, ama korból, egy nemzet irodalma sem tud felmutatni.

A dolgok ily állásában azt hiszem, nem teszek haszontalan munkát, midőn e folyóirat hasábjain a fennebbi czim alatt egy cikksorozatot nyitok meg, melynek célja lesz megismertetni hazánk művelődése történetének egyik legnevezetesebb mozzanatát, az egyházunk által használt és birtokában levő könyvnyomdákat, s azok kiadványait, a melyek nem csak dogmai, hanem nyelvészeti, könyvészeti, irodalom- és egyház-történeti, s általában művelődés történeti szempontból kiváló fontosságuk. Ha így mindenünnen összehordjuk az irodalom-történet porszemeit, nem lesz majd nehéz valakinek azokból egy teljes magyar bibliographiát állítani össze.

Az unitáriusoknak Erdélyben összesen öt nyomdájok volt. Olyan azonban, a mit használtak, csak négy. Ilyen nyomdák voltak a gyula-fehérvári királyi könyvnyomda 1566—1570, Kolozsvárt a Heltai Gáspáré 1545—1660, Abrudbányán Székesfehérvári Kárádi Pálé 1569, és a kolozsvári unitárius ekleziáé 1696—1716. Ezek közül

I. A GYULA-FEHÉRVÁRI NYOMDA.

1. §. A nyomda keletkezése.

E nyomda eredetére vonatkozólag Ilyés András azt jegyzi meg „De ortu et progr. variarum in Dacia gentium et Religionum“ című műve 36. lapján, hogy Blandrata „Albae Juliae jus typographiae ac scholarum obtinuit.“ De hogy Blandrata az így nyert joggal élt-e, s ő maga állította-e fel a nyomdát Fehérváron, annak semmi nyoma nincs. Sőt a mint Dávid Ferencznek 1567-ben Gyula-Fehérváron megjelent „Rövid magyarázat miképpen az Antichristus az igaz Istenről való tudomant meghomaliosította“ stb. című munkája mutatja, e nyomdát a király saját költségén állította fel az unitáriusok használatára; mert annak czimlapján Hoffhalter Rafael magát királyi könyvnyomtatónak mondja.

A kezeinkben levő adatokból úgy látszik, hogy a király a nyomdát már 1566-ban felállította és felszereltette. Első felügyelője tudunkkal Hoffhalter Rafael volt. Hoffhalter 1557-ben Bécs-

ben nyomdász volt, a mint Huszár Gálnak ez évi octob. 26-ról Bullingerhez intézett levele mutatja. Innen azonban kálvinista vallása miatt távozni kényszerülvén, Debreczenbe ment. S itt kiadta Mélius vagy Horhi Juhász Péternek Sámuel és királyok könyvei fordítását 1565-ben 4-r., a mely fordításban az a különös, hogy Melius a „Jehova“ szó helyett többnyire „Szent háromságot“ tett*). Hoffhalter Debreczenből Gyula-Fehérvárra hivatott meg nyomda-felügyelőnek, hihetőleg még 1566. végén. Az 1567—1568 mártius haváig kiadott könyvek, mind a Hoffhalter Rafael nevével jelentek meg: per Typographum Regium Raphaellem Hoffhalterum. Azonban Hoffhalter 1568 tavaszán, valószínűleg a fehérvári vita ideje körül, meghalván, már e vita folyama és eredménye, az Albana Disputatio, az özvegye nevével jelenik meg: Excusum Albae Juliae apud Viduam Raphaelis Hoffhalteris, Anno M. D. LXVIII.

De ugy látszik, hogy a király nem hagyta hosszason felügyelő nélkül a nyomdát. A Hoffhalter halála után kevéssel Vagner Gergely ottani iskola-tanítót bízta meg a felügyelettel, kinek neve már az 1569-ben kiadott könyveken megjelenik.

Az unitáriusok e nyomdát csupán három évig használták, 1567—69-ben. A János Zsigmond halála után Bátori István a jezsuitáknak adta, kiknek birtokában 1580. jun. 21-én egy villám megsemmisítette.

E nyomdában az említett három évi használat ideje alatt összesen 19 önálló mű jelent meg. Még pedig 1567-ben négy, 1568-ban tíz, 1569-ben öt. Az unitáriusoknak ezutáni művei Heltai Gáspárnál jelentek meg Kolozsvárt, a ki 1568-ban unitáriussá levén, egyuttal főpappá választatott.

Itt mindenek előtt megjegyzem, hogy a folyó számokat a nyomdák összes kiadványain keresztül változtatás nélkül megtartom azért, hogy a t. olvasó minden utánkeresés nélkül tudhassa, hányadik kiadványa az unitáriusok nyomdáinak az, a melyeknek leírását olvassa.

(Folyt. köv.)

---

*) E fordításból két példány van kolozsvári főiskolánk könyvtárában. Az egyik csonka. A másikban csak a czimlap hiányzik.

LEVELEZÉS.

Dr Martineau Jakab, a hírneves angol bölcész, nem régebben egy levéllel tisztelte meg szerkesztőtársunkat, a melyből érdekesnek találjuk a következőket közölni:

London, 1877. június.

Ön igen jól tudja, hogy mennyire elvagyok én halmozva teendőikkel, és bizton hiszem, hogy megbocsát, hogy szives és érdekes levelére ily későn válaszolok és köszönöm meg a „Keresztény Magvető“ egymást követő számain, melyek könyvtárunk kincsei közt illő helyet foglalnak el. Megtiszteltetve érzem magamat önnek azon kérése által, hogy irjak valamit folyóiratuk számára. Ha irataim közt valami olyas cikket találok, mely a célra alkalmasnak látszik, vagy pedig olyas gondolatok merülnek fel lelkemben, melyekkel önöknek hasznára lehetek, legyen meggyőződve, hogy kiváságát nem feledem el, és a menyinyben tőlem függ, teljesíteni fogom. De feltehető, hogy koromban sok ily tervnek és óhajtnak csakis a képzeletben kell maradnia kivitelre sohasem jухatván. A meddig anynyira el leszek foglalva (mint ez évben is) tantárgyaim újraírásával, más irodalmi munkásságra nem fordíthatok időt.

. . . . . Valahányszor a keleti kérdés van szóban, mindannyiszor a nagy aggodalmakra gondolok, a melyeket az az önök hazájának okozhat. Részemről osztom bizalmatlanságukat Oroszország irányában és esztelenségnek tartom, hogy a törökországi keresztények iránti buzgóságból a Balkánon keresztül út nyittatik a legabszolútabb, és legveszélyesebb európai hatalmasságnak. Én sajnálattal tekintek Gladstone és pártja illusioira. De mindazon lármá mellett is, melyet ők ütöttek mindazon befolyás mellett is, melyet becsületes, de politikátlan szellemekre gyakoroltak, én hiszem, hogy Oroszország nem fog győzelmeiben meszszehaladni a nélkül, hogy népünk figyelmét hatályosabban föl ne keltse azon komoly következmények iránt, melyeket e háboru magában rejt és hogy ne indítsa az önök népével való csatlakozásra megállítani a cászár hadseregeit és biztonságot szerezni nagyratartó hatalma ellenében.

Mióta ön elhagyott, hazánkban az egyházi mozgalmak gyors menetet vettek. A ritualistikus párt megsértetve érezvén magát a szertartásai ellen most hozott törvényes határozatok által, az egyháznak az államtól való elkülönítését készül declarálni, és minthogy

törvényellenes dolgot szándékszik tenni, csakhamar ki fog rekesztetni az államegyházból és non-conformista egyházzá lesz. Scotiában meg a hitvallást (Confessio) illetőleg támadt nagy mozgalom, mely már is széles kiterjedést vőn. A zászlókitűzés egyenesen azon az alapon történt, hogy az orthodox hitvallás főbb czikkelyeire nézve úgy a papok, mint a világiak közt hitetlenség uralkodik. A lelkesek elfogult tömege az egyházi gyűlésekben még sokáig le fogja szavazni a reformereket. De ily kérdések, ha egyszer tisztességesen meg vannak inditva, állandóan el nem némithatók. S ha a protestáns orthodoxia most életét akarná biztosítani, nagyon magas díjt kellene hogy fizessen, komoly betegségek emésztvén testét.

Budapest, junius hava.

Ápril 15-én tartotta meg egyházközségünk rendes évi nagygyűlését számos hitrokonunk részvétele mellett. Közvetlen a gyűlés megnyitása előtt, Buzogány Áron tartott egy rövid, mély vallásos érzéstől áthatott szép imát, telve a hit, a vallás buzdító, bátorító, vigasztaló erejével, áldást kérve a mindenhatótól úgy vallásközönségünk öszseségére, mint egyes tagjaira, a vallásos élet gyakorlására, ápolására intve a meghatott jelenlevőket.

Ezután Hajós János fáradhatatlan és buzgó elnökünk nyitotta meg a gyűlést egy igazi, a kereszténység fenkölt szellemétől áthatott gyönyörű beszéddel, élénk szinekkel ecsetelve itteni egyházi életünk mult évi lefolyásának főbb mozzanatait, ecsetelve a fiókegyház szaporodását, jelezte az öszszeeskettek és kereszteltek számát, s általán mind azon intézkedéseket, melyeket a keblitanács segélyével, ekklézsiánk érdekében kifejtett.

Erre Buzogány Áron titkár és a pénztár vizsgálására kiküldött bizottság tette meg évi előterjesztéseit és jelentéseit. Pénztárunk — rövid egy évi megalakulásunk óta is — már majdnem negyedfél száz forint öszszegre rugott, atyánkfiai önkéntes, buzgó adakozásai következtében, mely öszszeg az első hazai takarékpénztárnál van letéve gyümö'csözés végett. Következett a jövő évi budget megállapítása, s a jelen levő hitrokonaink által az aláírások azonnal megkezdettek. A vidéki tagok, a pénztárnok által szólitatnak fel.

A titkári jelentés felolvasása után, az alapszabályok értelmében, a hivatalnokok megválasztása következett. A választásnál, közfelkiáltással, elnöké újból Hajós János, titkárrá Buzogány Áron és pénztárnokká: Végh József választattak meg. A közgyűlés az E. K. T.

utólagos jóváhagyása reményében a már megerősített alapszabályokon anynyi módosítást tett, hogy a kebli tanács eddigi négy tanácsosi állomását hatra bővítette ki. Az eddigi négy tanácsos, u. m. Hatala Péter, Jakab Elek, Bedó Albert és Sebes Pál közfelkiáltással újból megválasztattak, továbbá új tagokul általános szótöbbséggel megválasztattak: Székely Elek és Ürmösi Miklós.

Szellemi életünk kis egyházunk érdekében folyton lelkesült, s az ugynevezett kebli-tanácsi üléseken kívül, minden hóban kétszer összejövetelt tartunk, érdekes pour-parlék, az egyházi mozgalmak megbeszélése s eszimecserék végett, hol is Hajós J. es Buzogány Á. barátaink értesítnek ugy az itteni, mint az anya-ekklézsiánkban, valamint az özszes egyházi életünkben időközönként felmerült érdekesebb mozzanatokról. Hatala Péter és Bálint Gábor egyetemi tanár urak pedig érdekes részleteket beszélnek el keleti nagy utazásaik élményeiről. Ez összejövetelek igen látogatottak, nemcsak a mi részünkről, hanem más felekezeti tanári és írói kitünőségek megjelenése által is.

Egyszóval, kis erőnkhez képest mi is igyekszünk eleget tenni egyházi érdekeink s annak kultur-mozgalmi terjesztése, ápolása érdekében. Egyházunk minden egyes tagja egy kis apostolnak tekinti magát, ki a maga kis körében, missiói kötelességének szivből, lélekből eleget igyekszik tenni.

Adja Isten, hogy a szép Erdély bérceiből átültetett kis mustármag mihamarább Magyarország homokos talaján is dús lombzatu erős fává nőjön és erősödjék!

(y.)

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

1. A hit és kötelesség feletti keresztény szemlélődés utolsó sorozata. Irta Tayler János a londoni Manchester New College volt igazgató tanára. Utolsó kötet. (Last series of Christian aspects of faith and duty. Discourses by John James Tayler, late principal of Manchester New College, London. Williams and Norgate. 1877. 8-r. VII, 346. l.)

E kötetről, mely szerkesztőségünkhöz nem régen küldetett bé, kedves kötelességünknek tartjuk folyóiratunk hasábjain megemlékezni. Tayler János nevével e folyóirat olvasói nem most találkoznak először. Közülünk többen szerencsések voltak öt szemé-

lyesen is láthatni háromszáz éves ünnepélyükön Tordán 1868-ban, a hol mint angol testvéreink képviselője volt jelen; szerencsések voltak az ő nemes jellemét, fenkölt gondolkozását és szelid keresztény lelkületét ismerhetni. Jelleme alapvonásaira, érzületére ő sok tekintetben hasonlított Krizához. És a kezünk alatti beszédek mind meg annyi hű tükrei a „belső embernek,“ a mint Krizja nevezé az ember benső, értelmi és érzelmi tulajdonait. Igaz keresztény kegyesség és szeretet ömlik el azok minden során s széles olvasás által mivelte izlés és gyakorlott kritikai érzék tűnik elő a fölfogásban és kidolgozásban. E beszédek, melyeket az elhalt szerző leánya rendezett sajtó alá, az 50-es évek elején megjelent hasonnemű beszédeknek második és utolsó kötetét teszik és minthogy ezeket a szerző utóbbi éveiben dolgozta, legérettebb gondolkozásának emlékei: A kötet tartalma a következő: I. A bölcsesség a tapasztalás gyümölcse. II. Krisztus Istensége. III. A kisebb hibák komoly következményei. IV. A szív nyugalma. V. A szellem egysége. VI. A kegyesség és jótétemény kölcsönös befolyása. VII. Az Istenben és Krisztusban való élet. VIII. A Krisztusban való hit átalakító ereje. IX. Kárpótlás az embernek az elvhez és lelkiismerethez való hűségeért. X. A prófétai nyilatkozatokban való bizalom alapja. XI. A Krisztus szelleme által való közeledés az Atyához. XII. A csapások a lélek gyógyítói és megszentelői. XIII. Holt betű és élő szellem. XIV. A jó embernek az Istenben való örök élete. XV. Szellemi látás. XVI. Az idő leczkéi. XVII. A halhatatlanság bizonyítéka erkölcsi természetünkből. XVIII. Isteni kincsek földi edényekben. XIX. Krisztus feltámadásának összeköttetése az emberi halhatatlansággal. XX. A szellem munkája folytonos és előrehaladó. XXI. Szellemi rokonság a láthatatlan Krisztussal. XXII. A világ kibékülése Istennel a Krisztusban. XXIII. A hű tanítvány. XXIV. Isten személyisége. XXV. A kor veszteségei és nyereségei. XXVI. A halhatlan jövőt szemeink előtt Isten könnyőreletesen elfátyolozta.

Mi jó lélekkel ajánlhatjuk e beszédeket mindazoknak, a kik az angol termékek élvezetére kellő nyelvismerettel bírnak, annál is inkább, mert mentek minden felekezetiességtől, egyetemes keresztényi szellem uralkodik azokban. P.

2) Földrajz a népiskolák számára. I. II. III. kötet.

3) Vezérkönyv a földrajz tanításában, tanítók számára írta Ballagi Károly.

Az első czim alatt három kis kötet a tanulók számára kézi könyvül van szánva, ezért a szerző — miként mondja — a kor-

mányilag megállított tantervhez ragaszkodott. A kézi könyvekben az előadás modorát és tárgyalás rendét illetőleg, nincsen semmi különös ujság, vagy tanmódszeri oly fogás, mely a hasonló célra irt kézi könyvek egyikében vagy másikában meg nem lenne már. Részünkről a II. kötetben látunk anynyi eltérést, illetőleg javítást, hogy Magyarország egyes kerületeit fejezetekre osztva tárgyalja például: a kerület vizei, megyéi, termékei, lakosai. Ez ellen azonban az az indokolt kifogás tehető, hogy ily módon a gyermekben az ország concret képe nem alakulhat meg. Van ugyan a könyv elején hat kis lapon adva némi általános tájékozás, de ez korántsem elégséges arra, hogy a gyermek hazánk oro- és hydrographiáját azok szerint anynyira megismerje, hogy azt mintegy maga elébe terítve képzelhesse; pedig ez minden ország ismertetésénél szükséges; Magyarország pedig e tekintetben kiváló jelleggel bírván, ennek tudása nélkül, hazánk geographiai ismerete teljes lehetetlen. A szerző által követett módon az egyes kerületekről szerezhethet ugyan fogalmakat a gyermek, de azok csak egyes mozaik darabok maradnak, hiányozván az azokból össszhangzatos képet alkotó általános ismeret.

Ha a szerző által is használt két indokolatlan, értelmetlen szót — tananyag és tanalak — akarnók használni, azt kellene mondanunk, anyagot és tanalakot illetőleg nem lehet kifogásunk; mert ha van, az a kormányilag megállított rendszert illetheti.

E rendszerhez hiven a szerző is a tankönyv I. kötetében, mely 8–9 éves gyermekeknek van szánva; felöleli a világ összes népeit és államait, s azért egy népiskolai tanév alatt, a geographia tanulásához szükséges fogalmaknak a gyermekbeni kifejtése után a 8—34. lapon néhány százra vagy ezerre menő puszta nevet, tehát oly szót, a mihez a gyermek ismerettárában semmi névvel nevezendő érdek nincsen kötve, sem a könyv nem nyújt — tanulói nyelven szólva — bémagoltat. S miután a gyermek ezzel egy évig kinlódott; a következő évben ugyan azon szavakkal, ugyan azon nevekkal, kis hígocska mártásba téve, kell táplálkoznia.

Szerintünk ez eljárás, valóságos ember-kinzás.

Talán ennek tudatában a szerző az első kötetben a papirosan megutaztatja növendékeit, de nagyon csodás, természetben nem létező dolgokat mutat nekik, például Kolozsvárt posztógyárt, Dicső-Szent-Mártonban pedig gymnasiumot. A II. kötetben az egyes kerületekről némi általános ismertetést és tájékozást nyújt; óhajtandó azonban, hogy ily értelemzavaró dolgok, ezekben ne forduljanak elő, mint például midőn a királyhágón tuli (Erdély) kerületről azt mondja

hogy rajta nincsenek tulajdonképeni rónaságok, legfőlebb széles völgyek a folyók mentében, például az ugy nevezett me z ő s é g, holt hazánk így nevezett darabkája tulajdonképpen egy hápahupás vizválasztó a Maros, Aranyos és Szamos között; s a helyett, hogy maga tágas völgy volna, a hegységeknek és szűk völgyeknek folytonos váltakozása.

A tanítók számára irt kézikönyvben a néptanítók hasznos és szükséges tájékozást találhatnak magoknak. K.

4.) A r a b n y e l v t a n. Olvasmányokkal és szótárral, tekintettel a főbb sémi nyelvágakra és az élő nyelvre, írta Dr. Hatala Péter, a budapesti kir. magy. tud. egyetemen a sémi nyelvek ny. r. tanára. Budapest, 1877. 8-r. (VIII, 148. l.) Ára 1 frt.

Az arab építészet gyönyörű stylje és gazdag irodalma oly maradandó hatást tett Európára, a mely a móroknak Spanyolhonból való kiűzetése után háromszáz évvel is érezhető volt még anynyira, hogy a francia Postel és a német Spey szükségesnek látták a tudományos világ figyelmét az arab irodalomra felhívni, s ennek megismerésére eszközöket adni annak kezébe. Ettől fogva az arab irodalom egész kincse feltárult nyugot előtt, s lassanként megismerkedett az arabok tündér világával, költészetével, bölcsészetével, mondáival és tudományával. Mi csak most jutottunk oda, a hova Német és Franciaország a 17-dik száz elején jutottak, pedig minő régen használjuk az arab számokat, s olvassuk az arab regeirodalom „Ezer egy éjszakáit“! Csak most kezdünk eszközökkel birni a végre, hogy megismerhessük azt a nyelvet és irodalmat, a melyen a Mohamed összes követőinek vallási, erkölcsi, politikai és jogi elvei egy könyvben, a Koránban, vannak eléadva. Ily eszközt adott nekünk szerző a kezünk alatti arab nyelvtanban egy nép irodalmához, a melynek már Mohamed előtt ünnepeelt költői voltakik a vitézséget és szerelmet megénekelték.

Az arab irodalom fénykora Mohameddel kezdődik. De mig alatta főleg vallási és erkölcsi irányu volt, addig az Abbasidák alatt a tudományok és művészetek is emelkedni kezdettek. Különösen az Omajjadok dicső uralkodása alatt kiváló figyelmet fordítottak a történelemre, földiratra, philosophiára, orvostanra, természet-, számtanra és csillagászatra. Európa nekik köszönheti az ugynevezett arab számokat, a középkor a földirat fejlesztését. A theologiában és a jogi tudományokban már nem tartottak egyenlő lépést a többi tudományokkal. Ez iránybeli munkásságuk inkább csak a Koránra irt commentárookra és scholiákra terjedett. De annál eleve,

nebb és vonzóbb alakban emelkedett az epikai, didaktikai, rege- és lírai költészet, melyből már a 8-dik százban jelentek meg egyes *divánok* (=anthológiák), mint p. o. a *H a m a s a*.

Valóban köszönettel tartozunk a tudós szerzőnek, hogy a — tudunkra — első arab nyelvtant anyanyelvünkön közreadta, s ez által egy ily gazdag irodalom megismerhetésére kulcsot adott kezünkbe, irodalmunkban pedig egy eddig mélyen tátongó hézagot igyekezett bétölteni. Szerző művének bevezetésében a sémi nyelvcsalád egyes ágait, s az azokhoz vezető irodalmi eszközöket ismer-teti. Ezután a nyelv nyelvtani részét adja elé a főbb sémi nyelv-ágakra és az élő nyelvre való tekintettel. Végül egyes kiszemelt olvasmányokat és szótárt ad. Sajnáljuk, hogy nyomdánk állapota nem engedi meg kissé részletesebben szólanunk e nyelvünkön meg-jelent új fenomenonhoz. Egyébiránt bátran merjük ajánlani e művet mindazoknak, a kik az arab nyelvvel megismerkedni ohajtanak.

S.

5.) *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén.* Irta *Szentkatonai Bálint Gábor.* Budapest, Hornyánszky V. 1877. 8-r. (XXX, 62. l.) Ára?

A kezünk alatti kis füzetben szerző Hunfalvi Pálnak és elv-társainak amaz eljárása ellen kél síkra, a mely szerint azok a ma-gyar fajrokonság kérdését finn kérdéssé változtatták át, s csak azt akarják ősinék tekinteni nyelvünkben, a mi a finn-ugor nyelvek szó-anyagából kimagyarázható. Ez elmélet ellenében szerző a magyar és mongol nyelv párhuzamba tétele segélyével igyekszik bébizonyi-tani, hogy „a magyar nemzet semmi népnek sem kiegészítő része, hanem épen oly egészet képezünk, mint a mongol, török-tatár és mandsu népek“. Örömmel üdvözljük szerzőt e téren, a melyen any-nyi még a tenni való, s a melyen már anynyi fáradságos kutatást tettek nyelvészeink és még sem jutottak kívánt eredményre. S vár-juk, hogy mi hamarabb bocsáthassa közre az általa gyűjtött nyelv-anyagot és érdekes utazásai eredményét.

S.

6. *Lang Henrik* válogatott beszédei. Magyarra fordította *Mitrovics Gyula* ref. hittanár és főiskolai lelkész Sárospatakon. A szerző életrajzával. Sárospatak, 1877. 8-r. (170. l.) Ára 1 frt. 20 kr. Ismertetését folyóiratunk jövő száma hozza. Addig is ajánljuk papjaink figyelmébe.

K Ü L Ö N F É L É K .

Debreczen és az unitarismus. A debreczeni „Evangelio-mi prot. lap“ idei 22. számában Dr. Márk Ferencz a német és más prot. egyetek, s ezekkel együtt minden szabadabb vallási irány felett meghuzván a halálharangot, egyebek közt ezeket mondja: „igaz, hogy az efféle egyházellenes pártoknak ugy előállása, mint elenyészése felette gyors s sokszor csakis az idő kérdése. Csak egy tekintet a protestáns egyház történelmébe, s tüstént látni fogjuk, hogy állításunk teljesen igazolva van. A reformáció kora óta is, hány ily romboló mozgalmak merültek (tán magyarosabb lesz vala: mozgalom merült) fel s tüntek el ismét az egyház láthatáráról! Ott van a socinianismus, a wolfi bölcsezet nagy befolyása a theológiára, az angol deismus, a francia atheismus, a német rationalismus, s ennek biztos resultatuma a Protestantenverein . . . mindezen tunemények már, részint egyes, részint pedig több egyének (tán egyén-t akart mondani a több után), befolyása által némi létjogot erőszakoltak ugyan ki magoknak az egyházban???! Vajon nem inkább elmondhatnók ezt a kálvinismusról, mint az unitarismusról? mert míg az unitarismus soha erőszakot nem használt, addig a kálvinismus máglyát gyújtott Servétnek, s kivégeztette Alvinczit); sokszor annak szívét és életerét is béhatóbban és közelebről érintették; helyet foglaltak magoknak ugy az iskolai mint a templomi szószékeken; de eljött az idő, a mikor felettök is kedvezőtlen szél kezdett elfújni, (ez lehet kegyes ohajtása, de még eddig nem igaz az unitáriusokra nézve), s őket a hajó orrának kormányáról (a kormány a hajó farán szokott lenni) a leghátsóbb szegletbe leszorította, s az általok eddig vezetett hajó, a kormányosok leszorultával, irányt veszve rohant a megsemmisülés örvénye felé. . . . Hát a mi magyar protestáns-egyleteseink meddig dominálnak még, már t i. bizonyos körökben? Mikor üt már rájuk nézve is a feloszlás órája? Mikor következik be az az idő, a midőn valaki közülök, megsokalva a sok ide s tova ingadozást, a biztos czélnélküli irányt, s azon bőkezűséget, melylyel a modern atyafiak az unitáriusokat elhalmozzák (e mondatnak semmi értelme nincs) határozottabb s öntudatosabb módon lép világ elé . . . ? Talán előbb, mint mi gondolnók, ők pedig ohajtanák“. Azt hiszem, ehhez egy józan protestáns ember számára sem kell commentár. Mondja aztán valaki, hogy a debreczeni atyafiak hívek kiadott programjukhoz és a protestantismus magasztos elvéhez, a lelkiismeret szabadságához, s nem csupa üres szó mindaz, a mit ők a középkori scholastica modorában mondanak? Bizony méltán ráillik Márk Ferenczre, a mit Virgilius oly találóan mondott: „Dat inania verba, dat sine mente sonum“

Hanem hát a dolognak komolyabb oldala is van. S ez az, hogy Márk Ferencz hűtelen az evangeliumi szabadsághoz, a Helvetica Confessio I. és II. részeihez, hűtelen a debreczeni irányelvek jelszavához: „religio est res liberrima“. (Lásd az ev. prot. lap 1875 évf. 4. sz.).

Kárörömmel tekint minden mozzanatra, a mi a másként gondolkozók és hívők egyházában és együletében támad, s azokból a régi szokott nótákon azok elenyésztét jósolja. Lekiabálja és kioltani szeretne minden oly egyházat, a mely az evangéliumi szabadságot nemcsak szóval vallja, hanem a gyakorlatban is érvényesíti, s ennek következtében az övétől különböző nézetekre, elvekre jut. Sőt az ily emberek szeretnék kilönni az egyházból saját hitrokonait, testvéreiket is, a kik velök ellenkező nézetben vannak. Az ilyen eljárás az illetők szenteskedését, önzését árulja el, s bizonyára nem mutat igaz vallásosságra, jézusi szeretetre. De hiszen gyümölcseről ismeri meg az ember a fát. Bizony pedig ideje volna már, ha közelednének ahhoz, a mit Genf 1640-ben a pecsétjére jelszónak tett: „Post tenebras spero lucem“. Egyébiránt, hogy Dr. Márk Ferencz és a debreczeni theologia többé hasonló dilemmákba ne jusson, egy ajánlatot teszek. A ki az unitárius és ref. egyházak elveit ismeri, tudja, hogy mi a szeretet munkáiban általában, s a külsőségekben kisebb nagyobb mértékben megegyezünk. A különbséget tehát köztünk a dogmai kérdések teszik. Ám fogjunk hozzá bátran, vitassuk meg őszintén, ne egyik vagy másik symbolikus könyv világitása mellett, hanem egycsenesen és csupán a jézusi elvek alapján (a minthogy keresztény rajta kívül más alapot nem is választhat) a minket egymástól elválasztó kérdéseket, outsk le, ha lehet, a válaszfalat, a mely Krisztus hiveit egymástól elkülöníti, úzzuk el a gyűlölet ördögét, a mely némelyekbe anynyira szeret befészkelődni, s ott a vizály magvait hinteni el. S ha valamelyik fél a másikkal igazságát elismerni kénytelen leend, az ne szégyelje Krisztus evangéliumát.

Dr. Ballagi lemondása. A mint a Prot. e. és isk. lap idei 22. számából értesülünk, Dr. Ballagi Mór egészségi állapota miatt a dunamelléki ref. egyházkerület május 26 s köv. napjain tartott közgyűlésén tanári hivataláról lemondott. E lemondás valamint minket, egy közgyűlést is anynyira meglepte, s ez anynyira érezte a veszteséget, hogy ez ügy tárgyalását másnapra halasztotta, remélvén, hogy lemondási szándékát megmáshíthatja. Különösen megható volt a budapesti ev. ref. theologia növendékeinek a közgyűléshez intézett folyamodása, melyben melegen ecsetelve szeretett tanáruk iránti ragaszkodásukat, a tőle nyert lelki hasznot, és a fájdalmat, a mely őket a Dr. Ballagi lemondása által érte, kéri a közgyűlést, hogy eszközölje ki, hogy a tanári széken tovább is megmaradjon. Sajnáljuk, hogy ez nem sikerült, — anynyival inkább, mert Ballagi egyike ama jeleseknck, a kik hazánkban a theol. irodalom terén legtöbbet tettek, s a ref. egyház kebelében a szabad vizsgálódásnak jogosultságot és érvényt szereztek. Reméljük azonban, hogy ha a terhes tanári hivataltól megvált is, nem szűnik meg szokott buzgalmával, kitűnő tehetségeivel és széles ismereteivel theologiai irodalmunkat gyarapítani és a gyomokat irtani az urnak szőlőjében. Lemondása után a prot. egyület feloszlását ajánlja. A tanítványi kegyelet egy „Ballagi alapítvány“ létesítésén fáradoz.

— **Még egyszer Debreczen.** Midőn a fennebbi közlemények már ki voltak szedve, kaptuk a debreczeni prot. lap idei jun. 22-iki számát, a mely „különfélék“ c. rovatában két közleményt szentelt az

unitáriusok. Az egyik az amerikai unitáriusokat illeti. Ebben a rossz akaratú „Weekly Review“ után azt mondja, hogy „az unitáriusok új neveket vesznek fel, hogy toborzzák társulatukba a tagokat, . . . s falragaszaikon ilyféle csábító hirdetések olvashatók: templomi mulatságok Michiganban, szép drámai előadások, a szokott társasági tánc“. A ki tudja, hogy az unitáriusok az egyetlen felekezet, a mely már az őskereszténység idejétől fogva komoly dolgot csinált a vallásból, s az új világ mozzanataival ismeretes, ily hazugságokat, ily rossz akarral a világba szórt, s még nagyobb rossz akarral utánközölt alaptalan ráfogásokat el nem hiszen. A másik közlemény határozott tiltakozás Ballaginnak a Prot. e. lap idei 18-ik számában kifejezett ama testvéries ohajtása ellen, [hogy egy alkotmányozó nemzeti zsinatban való részvételre az unitáriusok is felszólíttassanak. „Tán csak nem az egyházelvűséget erőltető protestans-egyletes szellem behurcolni akarása ez“ — írja az említett lap — „a mindkét hitvallású pozitív protestánsok zsinati működésére? Gondoskodjanak, s fognak is gondolkozni ők magukról, s o h a s e m aggódjunk oly nagyon azok felől, kikre nagyon rá illik Luther szava: más szellem van azokban — a hit tárgyaira nézve. A hitszilárd ref. egyház sehol a világon önjelleg. és hitelv sértés nélkül maga nem hívhatja fel az unitáriusokat közösködéssre, zsinatozásra. (Oh, oh!!!) Van nekünk elég bajunk a magunk modernivel, minek szaporítani a bajt s izgatón a kedélyeket“. Hol van itt a humanitás, a keresztény szeretet legkisebb nyoma, a mely azt mondja: „egyenlő akarral legyetek ti közöttetek egymáshoz a Jézus Krisztus szerint“?! Róm. 15, 5. — De hiszen nem is csoda: a bagoly mindig fél a világozságtól. Ha a pozitívitásnak iménti viudikálása a debreczeni theologusok nézete, úgy vagy akkor szóltak hamisan, midőn lapjuk megindításakor programjukban a vallást r e s l i b e r r i m á -nak mondták, vagy most, mert a pozitívitás minden haladást, minden szabadságot kizár. Tertium non datur. A mi a zsinatban való részvételünk elleni tiltakozást illeti, ez a lap particularismusára, szűkkeblűségre mutat. Ugy látszik, hogy említett lap munkatársai a kereszt. vallást csak másodrendű kútfőkből confessiókból tanulták és közvetlen sem a nagy mestert, sem tudományát nem ismerik, különben tudniok kellene ama nagyszerű mondását: „Aról ismernek meg titeket, hogy az én tanítványim vagytok, ha egymást szeretitek“. És itt figyelmébe ajánlom a szeretett apostolnak ama monását is: „Valaki ezt mondánája: szeretem az Istent és az ő atyjafiát gyűlölendi, hazug az“. 1 Ján. 4, 20. Ezekből láthatja az érintett lap, hogy Luther szerint csakugyan más szellem, a szeretet lelke lakozik bennünk, nem úgy mint benne, a mely a magokat elég impertinenter szabad egyháznak nevező skótokkal (210. lapján) most is az e l e s e t t a n g y a l o k és a s á t á n v a l ó d i l é t é y e l kinlódik.

— **Főtanodánk tanári kara** angol unitárius afiai példájára elhatározta, hogy ezután Főtanácsi gyűléseinket felolvasásokkal köti össze. Az eddigi megállapodás szerint minden ily alkalommal két felolvasás lenne, egy elméleti és gyakorlati tárgyú, a mihez a Főtanács tagjai is hozzászólhatnak. A mint tudjuk, ez intézkedés

már a jelen évi Fótanácson életbe lépnek. Üdvözljük derék tanári karunk eme nemes törekvését!

Egyházi könyvtár alapítása ügyében. Egyházunk hívei kizárólag magyarok és székelyek levén, már a teremtőtől józan észszel és tudvágygyal vannak megáldva. Fájdalom, e tudványt nem mindnyájan elégeithetik ki. A szegényebb rész kénytelen megelégedni a valamerettel, a mit a falusi iskolák után a tapasztalat és másokkal való érintkezés nyújt. E kényszerített helyzet ólomsúlylyal nehezkedik rá, a min azonban néha az által könnyít, hogy üres óráiban elmenyen a paphoz és a tanítóhoz, magyarázatot kér azoktól az általa nem értett jelenségekről, találmányokról és eseményekről s jól esik lelkének, midőn ezek magyarázata lelkét megnyugtatta, kielégíti. Vajon már híveink egy részének eme kényszerű helyzete nem elég ok-e arra, hogy az illetők figyelmét egyházi könyvtár alapítására fordítsuk? S ha még ehez egyházunk híveinek magasabb művelődését, a kor igényeihez mért ismeretek megszerzését, iskoláink szükségait tekintetbe vesszük, lehetetlen, hogy eljöttnek ne lássuk az időt, a mely az ily könyvtárak alapítását sürgetőleg parancsolja. E tekintetben felhívjuk papjaink, tanítóink, egyházköri közgyűléseink és espereseink figyelmét arra, hogy hassanak oda, hogy minden egyes ekklézsiánkban, kapcsolatban az iskolával, egy ily könyvtár alapítsák, a mely iskoláink szükségéinek megfelelően, s egyes egyházaink híveinek lelki szükségait és igényeit kielégítse. Mi a dolog iránti meleg érdeklődéssel, s annak valószínűsége iránti őszinte óhajjal vetettük fel a kérdést. Tőlük függ azt megvalósítani, a mit ha őszintén és komolyan akarnak és munkálnak, meglesz. Az igaz munkától Isten áldása soha sem fog elmaradni. Tudunkra az árkosi ekklézsiának van is már mintegy 83 frt alapja kizárólag e célra, a mely létét a Morrison ittlétének köszöni.

Egyház-történelmünk ügyében. Rég érezzük mi egy oly történelmi megírásának szükségességét, a mely a létező összes adatok felhasználásával egyházunk történetét alaposan, tüzetesen és kimerítően előadja. Sokszor feljajdultunk e szükség érzetében. Fel is szólaltunk ennek érdekében e folyóirat hasábjain; de fájdalom, felszólalásunkra mély hallgatás lett a felelet. Mióta folyóiratunk fennáll, egy pár életiratnál, egy pár ekklézsiánk monographiájánál s egy néhány egyh. történelmi adatnál alig adtunk többet. S miért? azért, mert a kiket az ügy közelebből érdekelne, nem karolják fel eléggé. Az egyházunkra vonatkozó adatok részint az egyes ekklézsiák levéltáraiban, részint az E. K. Tanács levéltárában és kolozsvári főiskolánk könyvtárában, részint az országos levéltárban vannak. Ezek közül az egyes ekklézsiáknál levő adatokat legnehezebb megszerezni. Óhajtandó lenne tehát, hogy minden egyes papunk szólítsa fel arra, hogy ekklézsiájának történetét a kezében levő összes adatok felhasználásával írja meg. S az így elkészített monographiákat részint e folyóirat hasábjain, részint pedig — miként a reform. atyafiak — a minden évben kiadandó vagy kiadni kellető tiszti névtárak mellett adjuk ki. Így — ha minden évben csak 10—15 ekklézsiák történetét adjuk is ki — néhány év alatt az adatokat összehordjuk, a miből aztán a fennebb említettekkel való összevetés

után valaki alapos történetet írhat, addig pedig soha. Az intézkedés e tekintetben első sorban az E. K. Tanács hivatása és kötelessége. Az ügy sürgős és figyelmét komolyan felhívjuk rá, — annyival inkább, mert már az eddig létezett egyetlen Székely Sándor-féle unitárius valástörténet is teljesen elfogyott, többé nem kapható és sem tanulóinknak, sem pedig azoknak, a kik egyházunk történetével megismerkedni óhajtanak, nincs mit adjunk a kezébe. Ez ügyben még a közelebbi főtanácsn intézkedni kell. Hát azt mikor érzük meg, hogy kéziratilag használt kézikönyveinket nyomtatásban lássuk?

A „**Deutscher Protestantenblatt**“ az angol unitáriusok idei májusi közgyűléséről megemlékezvén, sajnálatát fejezi ki a felett, hogy ez ünnepélyen a német protestans egyesület nem képviseltethette magát, s azt mondja, hogy „az unitáriusok ez idő szerint a meghatározottabb közvetítők a tudomány és a komoly vallásos szellem közt.“ Így itélnek meg minket azok, a kik nincsenek elfoglalva.

— **Derzsi József**, a kolozsvári unitárius anya-egyházközség első lelkésze, meglátogatván a budapesti unitárius fiók-egyházat, ott június 17-én isteni tiszteletet tartott s urvacsorát osztott az ág. hitv. főgymnasium dísztermében. A Derzsi által tartott megható ima és beszéd a jelen voltakra lelkesítő hatással volt. 20 férfi és 7 nő vett urvacsorát. Nem unitárius vallásnak ez alkalommal kevesen voltak, mi részben a nyári időnek s az általánosan nyomott hangulatnak tulajdonítható. Ugyanaz nap a Hungaria kis termében tartott barátságos ebéd igen jó kedélyvel, szellemes pohár köszöntések közt folyt le. Nevezett lelkészünk igen meg volt hatva a szíves fogadtatás által.

Erdélyrészi református atyánkfiai mult hó 27 s következő napjain tartották meg rendes évi egyházkerületi közgyűlésüket a helybeli ref tanoda nagy termében, b. Kemény Gábor államfőgondnok elnöklete alatt. A közgyűlés nevezetesebb tárgyai a Bethlen-főtanoda fekvőségeinek bérbeadása, Enyeden egy rendes tanszék betöltése, államfőgondnokok választása, S.-Szentgyörgyre egy tanár választása, a conventi tagok és új igazgató tanácsosok megválasztása voltak. Egyik legnevezetesebb azonban a képviselői mandatum kérdése volt, de a melyet szerencsésen megoldottak úgy, hogy a jelen gyűlést rendesnek nyilvánították s jövőre az e tárgyban felmerülhető kétségek eloszlására a képviselői mandatum tartamát határozottan körülíró végzést hoztak.

— **Erdemes püspökünk** főt. Ferencz József e hó 17—19 napjain tartá meg főpásztori látogatását tevékeny e. közjegyzőnk Kovácsi Antallal toroczkai és toroczkó-szentgyörgyi ekklezsiáinkban. Már 16-án nagy számú díszes lovas banderium fogadta a borévi hidnál, a mely ünnepélyes menetben vivé bé a szeretett főpásztort Toroczkóra a taraczkok durrogása között. Itt a papi lakba szállt, a hol buzgó, kitudó, tudós esperesünk, Koronka Antal, meleg szavakkal üdvözölte. Másnap és harmadnap egész odaadással és érdeklődéssel végezvén hivatalos teendőit, 19-én a toroczkaiak forró szerenese-kívánataitól kísérvé ért haza székhelyére.

A R A N Y - K Ö N Y V .

I. A Dávid Ferencz-alapítványra tett kegyes adományok. Tizenötödik közlemény.

Az *-gal jegyzettek másodszer, a **-gal jegyzettek harmadszer s.t.b. adakoztak.

	fr. kr.		frt. kr.
1719. A ny. szeredai ekkla részéről		áthozatal	103 50
gondnok Gál Dénes ur közve		Derzsi Gábor	— 10
titésével	5 —	Gombos Jánosnén	— 20
2720. Boér Gergely	5 —	N. N.,	— 10
***Botár Ferencz, Zsibóról	10 —	együtt . . .	9 —
**Sándor Istvánné Gyergyai Klára	10 —	Nagy Mariska Budapestről	1 —
*Özv. Nemegeyi Jánosné	6 —	Siménfalvi György, lelkész	
Özv. Árkosi Lajosné Gyergyai Borbára	8 —	A. Járából 1 tallér	1 10
Az alsó-járai ekkla 3 évig		Siménfalvi Györgyné 1 tallér	1 10
1/2 évenkénti igérettel	5 —	Siménfalvi Berta, Lenka és Boldizsár 1 tallér	1 10
Kelemen Albert lelk. és Biás István ügyv. gyűjtő-ivén(harmadsz. gyűjt.)		Meghalt kis fiók Balázs emlékére 1 ezüst huszas	— 37
M. Vásárhely		együtt . . .	3 67
**Nagy Zsigmond	2 —	Csegezi ekklézsiánk részint pénztárából, részint perselypénzből	8 —
**Fekete Károly	1 —	Szováti ekkla, husvéti és pünkössti perselypénz	1 60
**Filep Albert	5 —	Ugyanott NagyJán. legat.	1 —
**Szolga Miklós	2 —	Török Sámuel l. Szt. Mihályról	
2730. **Fekete Gábor	2 —	**Török Sámuel	5 —
Jakab Laura, Álgya Dánielné	10 —	**Szentmihályi anya ekkla	3 —
**Tibáld Mihály	2 —	**Kobátfalvi filia	1 —
*Biás István	3 —	**Benczédi	1 —
**Fenyő István	— 50	Deák László	— 10
**L. Bodola János	1 —	**Id. Kozma Gergely	— 10
**Szöllösi Sámuel	1 —	Perselypénz	1 53
**Kelemen István	5 —	együtt . . .	11 73
M. Vásárhelyi unitár. egyh. község 1875—6—7	15 —	Létai Máté, lelk. Ar. Rákosról	
**Kelemen Albert	5 —	Tar Balázs	1 —
együtt . . .	54 50	Neje Biró Póli	1 —
Bedő József lelk. ivén Tor dátfalváról		Fiók Taar Jenő	1 —
2740. Bedő József	1 18	" " Béla emlékére	2 —
A tor dátfalvi Ekkla	6 52	Perselypénz husvét és pünkösztben	— 64
Derzsi József, nyug. tanító	— 30	Id. Pető Ferencz házasa alkalmával	— 49
Derzsi Józsefné Ürmösi Mária	— 20	együtt . . .	6 13
Derzsi Domokos	— 20	átvitel . . .	145 63
Derzsi Mária	— 20		
átvitel	103 50		

	frt. kr.
áthozatal	145 63
7250.*Mikó Béla Nagy-Bá- nyáról	8 —
****Ferenczi Mózes	4 —
Toroczkói ekkla, perselyp.	2 42
Tarcsafalvi Pál,lelk.Méskőről:	
Az ekkla részéről 1876-ra	2 —
Tarcsafalvi Pál	— 50
Három ünnepi alamizsna	1 —
együtt	3 50
Dombi János gyűjtő ivén a tordai gymn. ifjai 2-or	— 40
Kövendi Dénes	— 40
Székely Mózes 1 frt. tauer	1 8
Gyulai Ferencz	— 40
Kis Ferencz	— 50
2780. Jakab Gábor	— 25
Marosi Mózes	— 30
Sipos József	— 25
Dobos Ábel	— 20
Ürmösi Kálmán	— 30
Rédiger Béla	— 30
Pápai István	— 30
Gázner Árpád	— 30
Török János	— 10
László Miklós	1 —
2790 Durugy Ferencz	— 40
Csipkés Benedek	— 50
Csegezi Pál	— 25
Fodor Lőrincz	— 20
Finta Sándor	— 10
Baczoni Kálmán	— 15
Zalányi Lajos	— 10
Szép Gábor	— 10
átvitel	163 55

	frt. kr.
áthozatal	163 55
Nagy Tódor	— 12
Zalányi István	— 10
2800. Finta József	— 10
Kovács Benedek	— 10
Seres Sándor	— 20
Tunyogi Károly	— 20
Pap Mihály	— 10
Székely János	— 5
Moldován István	— 10
Fodor Mózes	— 10
Székely Miklós	— 5
Borbély Máté	— 20
2810. Gálfalvi János	— 20
Szigethi Miklós	— 20
Gál Ambrus	— 20
A gyűjtő	— 58
együtt	10 8
A kolozsvári ekklában gyűlt perselypénz 1877 decz. 20-tól 1877 jun. 27-ig 14 46	
Abrudbányai ekklából per- selypénz	3 65
**Móczs András, lelkész 1877-re	2 —
**MózesAndr.-né1877-re	1 —
**Leányuk Ilona	1 —
*Pálfi Sámuel	5 —
***Ferencz József	10 —
A 15-ik közl. összege	210 74
Hozzáadva az előbbi 14 köz- leményt	4675 81
Az alapítvány tesz:	4886 55
Kolozsvárt, jun. 29-én 1877.	
Ferencz József.	

II.

A Jakab Elek könyvtárának a sz. kereszturi unitár. közép-tanoda számára leendő magvételére tett adakozások:

Daniel Gábor* 50 frt. Török Sámuel* 5 frt. Jakabházi Zsigmond* 10 frt. Br. Gamerra Gusztáv 10 frt. Kovács Mihály esperes* 5 frt. Pálfi Károly* 5 frt. Raffaj Károly* 5 frt. Sófalvi Lajos 1 frt. Mihály Dénes* 1 frt. Sebessi Albert 2 frt. Jakab Gergely 1 frt. Szabó Pál 2 frt. Máté János 1 frt. Koncsagh Elek* 5 frt. Elekes József 3 frt. Szőcs Márton 5 frt. Kálmán Elek 1 frt. Osváth Márton 1 frt. Németh Mihály 1 frt. Pap János* 10 frt. Egy névtelen a Gagy vize mellől 1 frt. Gombos Sámuel* 5 frt. Pálfi Ferencz 10 frt. Egy zeneestély jövedelme 193 frt 50 kr. Két darab naptár árából 50 kr. Kövendi Károly 2 frt. Árkosi Dénes* 10 frt. Bedő Sándor* 10 frt. Demeter Lőrincz gyűjtése a gymnasiumi ifjuságtól 10 frt 46 kr. Péter János 4 frt. Mihály Domokos 1 frt. Türkösi Sámuel és neje Hajós Rebeka 5 ft. Gothárd Pál 1 frt. Gothárd Dániel 1 frt. Toroczkai unitar. ekkla 10 frt. Toroczkó-szentgyörgyi ekkla 5 frt. Id. Zsakó Istv 1 frt 50 kr. Pálfi János 1 frt. Létai Domokos 1 fr. Koronka Antal 2 frt. Kelemen Benő 50 frt. Sándor Mózes* 15 frt. Koncz György és neje Ambaris Róza* 20 frt. Bedő Albert* 10 frt. Br. Orbán Balázs 50 frt. Herczeg Odeschalchy Arthur 20 frt. Kozma Ferencz* 10 frt. Sándor Domokos 3 frt. Veres Sándor 50 kr. Karácsony István 2 frt. Bedő Dénes 10 frt. Gálfi Sándor 6 frt. Borosnyai Lila 3 frt. Borosnyai Póli 1 frt. Gyöngyösi István 2 frt. Sándor Ferencz 2 frt. Varga Zsigmond 1 frt. Barabás Sándor 5 frt. Dr. Binder Vilmos 1 frt. Bölöni unitár. ekkla 10 frt. Ravai unitár. ekkla 6 frt. Jakab Gyula 5 frt. Lengyel József 5 frt. Mózes András 2 frt 20 kr. Ürmösi Károly 40 kr. Szabó György 1 frt. Ürmösi Lajos 50 kr. Dombi József 40 kr. Tarpai József 50 kr. Pálfi Sámuel 5 frt. Rákosi József 3 frt. Székely János 1 frt. Mikó Dezső 2 frt. Kisgyörgy Sándor 1 frt. Ferencz József 3 frt. Pap Mózes 2 frt. Derzi József 1 frt. Kovács János 2 frt. Simén Domokos 1 frt. Benczédi Gergely 1 frt. Mikó Imre 1 frt. Sándor János* 5 frt. Péter János* 50 kr. Benczédi Zsigmond 50 kr. Pap Sámuel 1 frt. Bartalics Péter 1 frt. Pap Sándor 1 frt. Benczédi Ferencz 30 kr. Id. Pap Zsigmond 10 kr. Nagy Dénes 2 frt. Kelemen István 2 frt. Fekete Gábor 1 frt. Farkas György* 5 frt. Kelemen Albert 1 frt. Rediger Géza 1 frt. Gál Elek 1 frt. Györfi Sándor 1 frt. Szentmártoni Kálmán 1 frt. Pap Mózes 10 kr. Inczei Dénes 5 frt. László József* 5 frt. Kozma Ferencz által a Deák Ferencz emlékére mondott beszédek árából 2 frt. A sz.-kereszturi paedagogai kör egy ostélya jövedelméből 28 frt. A háromszéki unitárius egyházkör a zsinati költségekre összetett pénzmara-dékból 42 frt 74 kr. Mai napon a készpénzben való összeg 767 frt. 70 kr.

Egyszermindenkorra ígérték fizetni: Filep Albert 25 frt. Péterfi Sámuel 4 frt. Raffaj Domokos 5 frt. Telmán Miklós 2 frt. Sándor Lajos 5 frt. Péterfi Áron 1 frt. Darkó Domokos 1 frt. Darkó Sándor 1 frt. Jakabházi Zsigmond gyűjtőivén 13 frt. 21 kr. Rédiger Árpád gyűjtőivén 4 frt. Dr. Uzoni Sándor 5 frt. Borbély Sámuel 5 frt. Tarcsafalvi Pálfi Károly gyűjtőivén 20 frt.

A *-gal jegyzettek nevei után álló összeg csak felét teszi ígéréteiknek; a másik felét 1877. apr. 24-ig ígérték befizetni.

Székely-keresztur, 1876. december 20.

Kozma Ferencz,
vásár-bizottsági alelnök.

Gombos Sámuel,
pénztárnok.